

ШЫН

№ 22
(17666)

2009 чылдың
март 3,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ТЫВА: Өзүдениң базымнары СОЦИАЛ ЧУРТТАЛГА ТУДУУ ОКТАБРЬДА ДООСТУР

Дүүн ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол, ТР-ниң тудуг талазы-биле сайыды А.Г. Гришелеков Буренская кудумчузунда 24 квартиралыг бажының тудуунга барып чедип чораан.

Бо кудумчуда 24 квартиралыг дөрт бажың көрдүм. Бо көрүп чорааныыс бажың беш дугаары бооп турар. Тудугну «Энерготудуг» ААН (директору Н.А. Крапивин) 2008 чылдың декабрь айда эгелээн. Тудуг участогунда (начальниги А.А. Франт, прорабтар: Ю.А. Пахомов, Д.Н.Смыгалин) 108 янзы-бүрү тудуг мергежилдиглер хаара туттунган. 24 квартираларның он бежи 2 өрээлди, тозу чаңгыс өрээлдиг квартиралар болур. Изиг, соок сугларның ниити санакчызын тургузуп каан социал чуртталга бажыңы болурун Николай Антонович таныштырды. Шолбан Валерьевич объектин эргий көргөш, тудугжуларның каскалар кетпейн турарын демдеглээн.

— Тудугну үезинде доозар силер бе?

— Хуусаадан эрте дужаарын кызар бис. Дашчылар бажыңны май айда тудуп доозуптар, оон ашаландырышкын саадавас болза, октябрь айда чурттакчылар бажыңче кирип чурттай берип болур магадылалды бээр бис — деп, Николай Антонович Шолбан Валерьевичиниң айтырыына харыялады.

Бо социал чуртталга бажыңы болур бажыңның чанында тудуг ажилдары доозулган чаа бажыңны садып турар, ында изиг, соок сугларның болгаш чылыгның санакчыларын квартира бүрүзүндө салган, ийи өрээлдиг квартира лоджия болгаш балконуг, соңгаларын

пластик шилдерден кылган. Москвада чурттап турар ийи аныяк тыва уруглар садып алган, Норильскиден бир хамааты садып алыр деп турарын база дыңнадыыс. Чаңгыс өрээлдиг квартираларның өртээ хоорайда эрги чаңгыс өрээлдиг квартираларның өртээ хире болду.

Оон чорупкаш, ТывКУ-нуң политехниктиг факультетиниң ниити чуртталга бажыңның дужунда кагдынган беш каат тууйбу тудугну көрүп, ону эде кылырының талазы-биле ажилдарны чорудуп турарын база Чазак Даргазы чугаалады.

— Дуу ол хуу тудугну көрүп тур силер бе? Бис оон ээинден ам тудугну шимчедирин негээр бис. Тудуп шыдавас болза, алгаш өске тудугну тудар, хоорай хевирин үрөс, чаартыр. Бо турар гараж хевирлиг бажың тудуг коммуникациязының оруктарында кылдынган, оон ыжы экологтуг когарал база чедирип болур. Ону кым тударын чөпшээрээни, ол шын эвес шипир үндүрген-дир.

Бөгүн бис Сибирь Федералдыг округта чуртталга тудуун ажылгалче кириер талазы-биле 12 дугаар черде турар бис. Бо четпес талавысты эдер сорулга-биле бо чуртталга бажыңнарын ажылгалче кириерин деткиер бис. Бо турар тудугну ТывКУ-ну таварыштыр шимчедиптер бодалдыг турган бис. Ам канчаар, ол болдунмас болганда, чуртталга коммунал адырын модернизастаар программаны

таварыштыр акшаландырышкыны камгалаарын кызар бис. Төлөвилелди ажылдап кылган, белен. Ам чүгле камгалап алыры арткан. Бир эвес камгалап алыр болзувусса, капитал септелгелерни чорударыңа хөй акшаларны кириер бис. Бо кагдынган тудуг база ажылгалга кире бээр — деп, Шолбан Валерьевич парлалга ажылдакчыларынга кысказы-биле тайылбырлап берди.

Кызылдың 4 дугаар школа чанында коллектор тудуунга тудуг сайыды база журналистерни чедирген. «Кызыл хоорайда адаккы болгаш үстүкү арыглаашкын коллекторлары бар. Адаккы коллектор хоорай иштинде канализация суун хоорайның адаанда арыглаашкын системазынче дажып турар болгаш чүдүртүнгени аажок, үстүндө коллектор үстүкү орук кыдыында болгаш долу күжү-биле ажылгалтынмайн турар, ынчангаш адаккы коллектордан үстүкү коллекторже сугну чаяр чүлдү кылып турарыыс бо. Бо коллектор хоорайның тулааланчак черинде турар боорга, ажылды кышкы үеде чорудуп турар бис. Чазын ажылды төндүрерин кызыдар бис» — деп, мында тудуг ажилдарын чорудуп турар «Тудуг сервис» ААН-ниң директору Олег Косоротов чугаалады.

Ажыл чоруп турарын херек кырында көрдүвүс, оон түннелдери удавас найысылалдың чурттакчыларын өөртү бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Айлаң ДАРЖАА.

В.Савиныхтың тырттырган чуруу.

КЫШТЫ ҮДЕП, ЧАСТЫ УТКУП...

Байырлалдан репортаж

Частың баштайгы хүнү — март 1-де кызылчылар кышты үдээн, часты уткаан — Масленица байырлалын Арат шөлүңге байырлап, ойнап-хөгөп, адааннажып-мөөрейлежи эрттиргеннер. Байырлалды Кызыл хоорайның мэриязының культура, спорт база туризм талазы-биле департаментизи органиастап эрттирген.

Харлыг, соок кыш эрткен-даа бол, ол бодунуң эргелерин дүжүп бериксезээн. Частың баштайгы хүнү Кызылга езулук кышкы, соок хүн болган. Ынчалза-даа чон Арат шөлүңге уурук-сууруктап чыгып келгенинден байырлал дүштө 12 шакта эгелээн. Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының чадазынга республикада билдингир чогадыкчы коллективтер — фольклор ансамбльдери «Октай», «Верея» база Аныяк көрүкчүнүң театры солун концерт программанын чонга бараалгадып, ырлажып, кожамыктап, танцылап, пляскалап турганнар. Ол-ла үеде байырлалдың кол чеми — блинылардан эгелээш, өске-даа амдангы аш-чем аймаан шөлге садып турда, ында-мында аңгы-аңгы конкурстар эгелээн. Бир-ле дугаарында блиныларны дүрген чириңге конкурска он кижичи киришкен. Олардан «Ойна» алдын тывыш артелиниң

ажылдакчызы Сергей Алексеев тиелээш, беш сылдыстыг конъяк, шоколад-биле шаңнаткан. Ыр-шоор кидин түлүк турда, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол база Чазак Аппаратының удуртукчузу — сайыт В.А. Кочергин олар чедип келгеш, концерт программанын сонугап көрүп, чанынга турган чон-биле эртип турар байырлалдың ужу-утказын чугаалашканнар. Оон соонда Ш.В. Кара-оол театрының чадазының кырынче үнүп кээп, Масленица байырлалын таварыштыр Тываның хөй националдыг чонунга байырын чедирип, час дүжүп, чылыг үениң келгени-биле чылыг-чымчак күзээшкннерни кылган. Байырлалдың органиастакчылары Шолбан Валерьевичке блиныны дүрген

чиир талазы-биле конкурска кир-жириң сүмелээрге, ол күзелди-биле киржиң, тиелекчиге бичии-ле аштырза-даа, конфета, шоколад аймаа-биле шаңнаткаш, ол-ла до-раан бичии уругларга үлөп берген.

Ол аразында чагы бажыңче үнер конкурстун эгелээнин чарлаптарга, шөлге турган кижичи бүрүзүнүң кичээнгеи ынаар аларып, чагыны долганып келген. А шоодайга чарышкан, канат тырткан болгаш өске-даа маргылдаа, конкурстарга киржиң турганнар колдуу-ла боттары мөөрейлежи чы-дып калганнар. Ынчанмайн канчаар, шаг-төөгүдөн бээр чагы бажыңче үнер адаангы мөөрей байырлалдың эн-не солун кезээ болуп келген болгай.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының кичээнгеинге!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ээлчеглиг чээрби бирги хуралы 2009 чылдың март 5-те Улусчу чогаадылга бажыңыңа 9.00 шакта эгелээр. Бүрүткедири: 8.00 шакта.

Хүн айтырыы:

1. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың «Чер дугайында» Хоойлузунуң 13 чүүлүңге өскерилгени кириериниң дугайында» Конституция хоойлузу.
2. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың «Чер дугайында» Конституция хоойлузунга өскерилгелерни кириериниң дугайында».
3. Тыва Республиканың судьяларының квалифи-

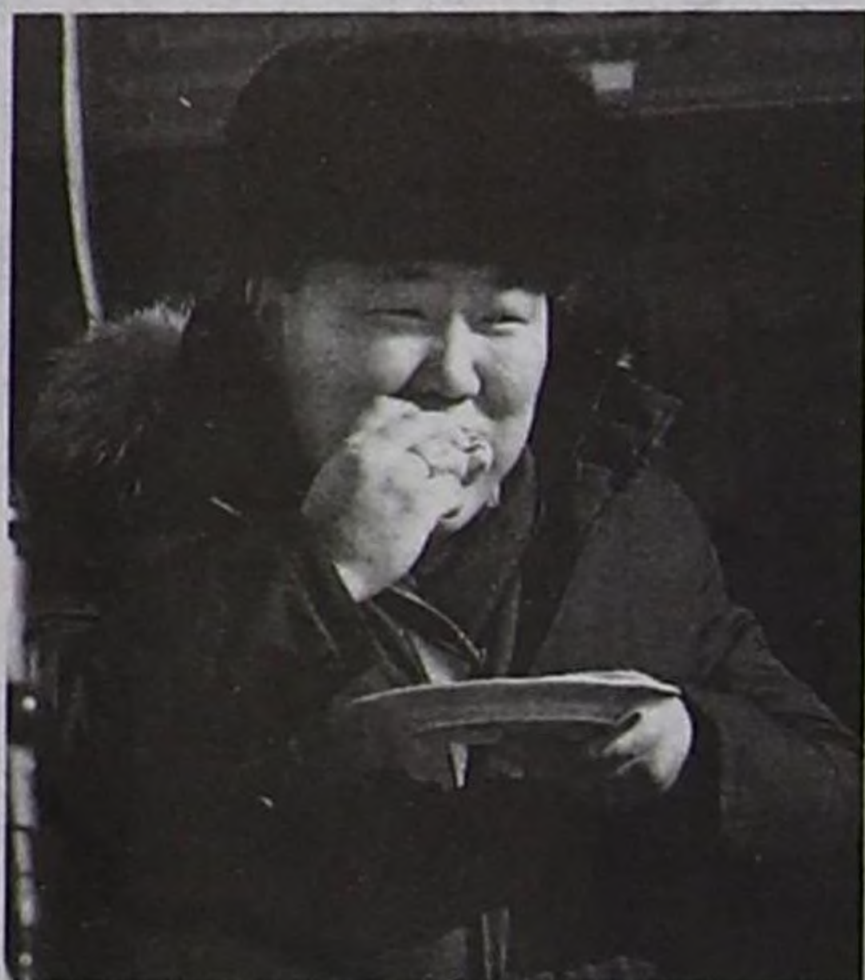
кация коллегиизының кежигүннерин — хөй-ниитиниң төлээлери С.Х. Монгушту, Д.М.-Н. Ховалыгны томуйлаарының дугайында.

4. Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунунуң суд участогунуң эптештирилге судьязы Э.В. Негейни, Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуунунуң суд участогунуң эптештирилге судьязы А.Д. Сарыгларны томуйлаарының дугайында.

5. Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Күрүнениң албан-дужаалдар даңзызының дугайында» Хоойлузу.

6. Өске-даа айтырыглар.

КЫШТЫ ҮДЕП, ЧАСТЫ УТКУП...

Амдангынын аа!

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Шаңналдар база шыырак: амгы үениң чем белеткээр микроволналыг (МВ) печь, алдын билзек... Бир дугаарында хеп базар досканы аскан. Каш-ла оолдар семээш

чадаанының соонда, Тамир Данзын-оол дүжүрүп алыр аргалыг болган. Дараа-зында улуг шаңнал — МВ печканың документизин азарга, ону дүжүрүп алыксааннар хөй болган. Ынчалза-даа Шораан Айыыр өскөлдөргөн ылгалып, чагы бажынга эрестиг четкеш, бо улуг эттин ээзи болган. Шашлык быжырып чиир мангалды Евгений Балчий-оол дүжүрүп алган. Дараа-зында шаңнал эң-не үнелиг — алдын билзек болган. Март 8

байырлалының бүдүүзүндө ону дүжүрүп алыксаан оолдар-даа хөй — 30 хире кижиге болган. Спортчу тусулыг кылдыр шуут чанагаштангаш-даа үнүп турарлар бар. Тыва оолдардан аңгыда күштүүн, турсоруктуун көргүзүп шыдаар өскө омак-сөөктүг оолдар бо Кызыл хоорайда чок чүве-дир аа деп чон чугаалажып турда, чаңгыс-ла дидим, шийтпирлиг эр — Андрей Бархатов дээрзи көстүп келгеш, эрестин көргүзүп база-ла спортчу тусука чедир шуут чанагаштангаш, чагы бажынга чүглө 1 метр бичиле ажыг четпейн, чагыдан кезек куспактанып алгаш, астына берген туруп-туруп шыдашпайн, изиг күзели бүтпээнинге хомудаанынданна боор, дедир сыыладып бадып келди. Ол-ла чагы бажынча үнүп турганнардан кым шыдаан деп бодаар силер? Демги-ле МВ печка

дүжүрүп алган Шораан Айыыр чагы бажынга чииги-биле четкеш, алдын билзекти база алды. Өөрүшкү-маңнайлыг Шораан-биле ужуражып чугаалажырымга, ол Тес-Хемниң Ү-Шынаа чурттуг, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг болду. «Белеткенип алгаш келдин бе?» — деп айтырарымга хүлүмзүрээш: «Чок, эп херек чүве-дир ийин, эрткен чылын Бай-Хаакка база ийи шаңнал дүжүрүп алдым» — диди. Март 8-те өөнүн иштинге кончуг улуг белектерлиг чедери-биле аңаа байыр чедирдим. Дараа-зында хеп кургандыр херекселди чагы бажынга азарга база-ла мангал дүжүрүп алган Евгений Балчий-оол четкеш ап, аныктарга үлегерин көргүскен. Ол Таңды кожуунуң Межегей чурттуг, амгы үеде «Кызылстройда» дашчы болуп ажылдап турарын өөнүн ишти өөрүшкү-биле чугаалап турду. Сөөлгү шаңналдар болган

ийи сыртыкка Сылдыс Монгуш четкеш ап, өөрүп турда, ойнаар-кысты Кежик Донгак дүжүрүп алгаш, дунмаларынга чараш, үнелиг белектиг болган.

Мындыг адаан-мөөрейлиг, солун конкурстарлыг, оюн-тоглаалыг

концерт программалыг Масленица байырлалын кызылчылар байырлап, часты уткуп алганнар.

Адыгжы СААЯ.

Ай-кыс Маспык-оолдун тырт-тырган чуруктары.

ПЕНСИЯ МАРТ 1-ДЕН 8,7 ХУУ ӨСКЕН

2009 чылда инфляция көрдүнгөн турган кызыгаарындан (13 хуу) ажа бээр болза, пенсияны үш катап эвес, дөрт катап өстүрерин Россияның Чазза планнап турар.

Март 1-ден «Чоннуң чамдык кезининг материалдыг хандырылганың деңгелин бедидер сорулга-биле Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларыңче өскөрүлгелер кирир дугайында» №269-ФЗ федералдыг хоойлу езугаар пенсияның баазалыг кезээ 156 рубльге өскөн болгаш район коэффициентизи чокка 1950 рубль болур (оон хемчээли 01.08.2008 чылда — 1794 рубль турган).

Кыдыкы Соңгу чүкке деңгештирген (моон ыңай — КСД) районнарга база **Кыдыкы Соңгу чүкке** (моон ыңай — КС) ол көргүзүп — тус-тузунда 2730 рубль болгаш 2925 рубль болур. Азы пенсия тус-тузунда 218,40 рубльге болгаш 234 рубльге өзер.

Район коэффициентилери КС-те 1,5 болгаш КСД-де — 1,4 дээрзин сагындырып каалы.

80 хар ашкан кижилерниң күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ: район коэффициентизи (р.к.) чокка 3900 рубль; КСД — 5460 рубль; КС — 5850 рубль болур.

Инвалид болганы дээш күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ:

* күш-ажыл кылыр арга-шинээнге 3-кү чергениң (азы эргиде турганы I бөлүктүн) кызыгаарлаашкыны бар кижилерге 3900 рубль (р.к. чокка); КСД — 5460 рубль; КС — 5850 рубль болур.

* күш-ажыл кылыр арга-шинээнге 2-ги чергениң (II бөлүктүн) кызыгаарлаашкыны бар кижилерге 1950 рубль (р.к. чокка); КСД — 2730 рубль; КС — 2925 рубль болур.

* күш-ажыл кылыр арга-шинээнге 1-ги чергениң (III бөлүктүн) кызыгаарлаашкыны бар кижилерге 975 рубль (р.к. чокка); КСД — 1365 рубль; КС — 1463 рубль болур.

Азыракчызын чидирген тава-рылгада күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ:

* ада-иезин чидирген (бүдүн өскүс) уругларга база чок апарган

бот-иениң уругларынга 1950 рубль (р.к. чокка); КСД — 2730 рубль; КС — 2925 рубль болур.

* ада-иезиниң кайы бирээзин чидирген (чартык өскүс) уругларга — 975 рубль (район коэффициентизи чокка); КСД — 1365 рубль; КС — 1462,50 рубль болур.

Күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ пенсионерниң азыралында бир кижиге онааштыр 650 рубль (район коэффициентизи чокка); КСД — 910 рубль; КС — 975 рубль болур. Ол ышкаш өг-бүлениң ажил кылып шыдаас 3 кижиге чедир кежигүннерин барымдаалаанда, күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ база өзер.

Оон аңгыда күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ өзери-биле **март 1-ден** Россия Федерациязының мурнунга **онзагай ачы-хавыялары дээш:**

* Совет Эвилелиниң, Россия Федерациязының, Социалисттик күш-ажылдың маадырларының, Андрей Первозванныйның Ыдыктыг апостол ордени-биле азы Алдар ордениниң үш чергелери, «Ада-чурт мурнунга ачы-хавыялары дээш» ордениниң 1 чергези-биле шаңнаткан хамаатыларның ай санында немелде материалдыг хандырылгасы **8092, 50 рубль;**

* Ленин ордени, «Ада-чурт мурнунга ачы-хавыялары дээш» ордениниң II, III, IV чергелери-биле шаңнаткан хамаатыларның, Ленинни шаңналдың, СССР-ниң күрүне шаңналдарының, Россия Федерациязының (РСФСР) күрүне шаңналдарының лауреаттарының ай санында немелде материалдыг хандырылгасы **6435 рубль;**

* Күш-ажылчы Алдар ордениниң үш чергелери-биле, «СССР-ниң Чепсектиг Күштеринге Ада-чуртка бараан болганы дээш» ордениниң үш чергелери-биле шаңнаткан хамаатыларның, Олимпий оюннарының, Параолимпий, Сурдоолимпий оюннарының чемпионнарының ай санында немелде материалдыг хандырылгасы **4875 рубль болур.**

РПФ-тиң Тыва Республика салбырының парлалга албаны.

УРАН-ШЕВЕР УГУМ-ДӨЗҮМ

Тываның Национал музейинге Шагаа байырында уран-шевер мастерлерниң делгелгелери болгулаан.

«Уран-шевер угум-дөзүм — төрөөн черим, төрөл чонда» деп чогаадыкчы ажылының делгелгезин национал музейиниң чурукчу-реставратору, даш чонукчузу Эрес-оол Салчак байырлалда республиканың чурттакчы чонунга бараалгаткан. Тываның аныяк салгалының төлээзи Экер-оол Салчак — хөй талалыг салым-чаянныг мастер. Ол Кызылдың уран чүүл училищениң уран чурулга салбырын

Сүбедей Саян дагларында...

дооскан. Ынчан-на ол хөй санныг конкурстарга ажилдарын кириштирип эгелээ. «1998 чылдың эң эки ажылы» деп атты чаалап алган («Сегиржил алышкын»). Красноярск, Новосибирск, Москва, Вологда хоорайларга конкурстарга киришкен. Ынчан ол Тээлиниң уругларның уран чүүл школазынга башкылап турган. 2001 чылда Экер-оол Сергеевич Салчак Санкт-Петербургтун технология болгаш дизайн университетинче өөренип киргеш, ону чедишкенин доос-

кан. Дагдыныкчы башкылары А.Д.Шожунчап, Д.Дойбу-Хаа, К.Т.Хунан, К.М.Саая олардан өөренип алган арга-дуржулгазын университетке улам бедиткен. Делгелгеде чүглө чураан чуруктар эвес, чонар-даштан ажилдар эвес, янзы-бүрү аргалар-биле кылган солун ажилдарын ол делгээ. Көрүкчүлөр ол бүгүнү улуг сонургал-биле көргөн.

Светлана БАЛЧЫР.

Ай-кыс Маспык-оолдун тырт-тырган чуруктары.

«Күштүг ынакшыл».

**Каргы суму чагыргагазының даргазы
Анриан ШӨМБҮЛ:**

Ыраккы Мөңгүн-Тайгага

«АЖЫЛ, АМЫДЫРАЛЫВЫС ХОЖУДАВААН...»

Мөңгүн-Тайга кожун дээрже шаштыккан булуттар-биле богааланган, бедик-бедик сүвүрлерлиг даглар-биле хүрээленип алганы-биле Тываның өске девискээрлеринден озалааш, республиканың барыын талазында Алтай, Моол-биле кызыгаарда, найысылал Кызылдан эң ыракта турар-даа болза, ында ажил, амыдырал хожудаваан. Ылаңгыя кожунунуң Каргы сумунуң чону хөй мал-маганны өстүрүп, көдээ ажил-агый продукциязын бүдүрүп, садыг-саарылганы кылып, кожунунуң хөгжүлдөзү дээш кызымаккай ажилдап турарлар. Ынчангаш Каргы сумунуң баштыңы — чагырга даргазы Анриан Салчакович ШӨМБҮЛ-биле (чурукта) бистиң корреспондентивис ужурашкаш, сумунуң ажил, амыдыралы, социал-экономиктиг хөгжүлдөзүгө хамаарыштыр чугааны кылган.

— Анриан Салчакович, «РФ-тиң тус чер бот-башкарылганын органи-застаарының ниити принциптериниң дугайында» №131 Федералдыг хоойлу январь 1-ден эгелеп күштүг бооп кирген болгай. Ол хоойлу езугаар тус чер-ниң бот-башкарылганын чаартыл-галар болганы-биле эрге-хүлээлгеле-риңер-даа улгаткан, харысалгаңар-даа бедээнин билип тур мен. Ук хоой-луга дүүштүр ажил-чорудулганы боттандыраар дээш черле кайы хире ажилдап тур силер, таныштырып көрүңерем?

— 2003 чылдың октябрь 6-да хүлээп алган бо Федералдыг хоойлунуң күштүг бооп киреринге чедир азы шилчилге үе-чадазында белеткел ажилдарын эки чорутканывыстан улуг бергедээшкннер чок ажилдап тур бис. Сумунуң социал-экономиктиг хөгжүлдөзү дээш ажилдаар, девискээривиске хамаа-рылгалыг бүгү-ле айтырылганын шиит-пирлээр болганывыста сумунуң 2009-2011 чылдарда бюджетин төлөвилеп тургузуп бадылап алгаш, ооң орулгалыг кезээн көвүдөдир дээш хемчеглерни ап турар бис. Үндүрүлгелерниң чыылдазы багай эвес. 2008 чылда суму бюджетиниң орулгалыг кезээнче план езугаар 2.473.000 рубльди кириер тургаш, херек кырында 2.477.000 (ооң иштинде төлөвилер ачы-дуза чедирилгези 625.153.01 рубль) рубльди кирип, планы 100,19 хуу күүсеттивис. Сумуда 4950 чон чурттап турар болгаш девискээри улуг, төвү Мугур-Аксы суур кожун төвү база болганда ында ниитизи-биле 49 албан черлери, ооң иштинде бир эге, ийи ортумак школалар, дөрт уруглар садтары, ийи библиотека, клуб, уругларның спорт база музыка школалары ажилдап турар. Ол ышкаш 34 хуу садыглар, бир садыг төвү, 5 хлеб быжыраар хуу пекар-нялар чонга ачы-дузанын чедирип турарлар. Бо албан черлери-биле кады ажилда-жылгавыс, харылзаавыс эки. №131 Федерал-дыг хоойлу езугаар суму чагыргагазының удуртулгазы-биле Культура бажыңы база ийи библиотека ажилдап турар.

Сумунуң чаагайжыдылганынче, оруктар-ын, көвүрүлгелерин септел дескилээринче улуг кичээлгеини салып турар бис. Эрткен чылын Мугур-Аксының кол кудумчуларының бирээзи — Саны-Шири кудумчузунуң оруун дескилеп чаартырынга суму чагыргагазы 100 муң рубльди тускайлап, орук черинге кыл-дырткан, үрелген үш кудукту септеди, ынаар 69.200 рубльди үндүргөн. Ол ышкаш ийи суур аразының көвүрүүнү септелгезин чорудуп, суур иштинде болгаш ооң чоок-кавызында боктарны аштап-арыглан.

— Сумунуң экономиказын хөг-жүдеринге кол черни мал ажылы ээлеп турар болганда, ажил-агыйның бо адырында байдал кандыгыл?

— Сумунуң чону шаг-төөгүдөн бээр салгалдан салгалче мал малдап келген болгаш, мал өстүреринге сонургалы улуг, ынчангаш мал бажы өзүп турар. Бо хүннерде сумунуң 562 өг-бүлелери хуузуңда мал-маганны тудуп турар. Мал бажын алыр болза, сумуда ниитизи-биле 40.220 баш мал өзүп турар, ооң иштинде чурттакчы чонда 13.799 баш мал бар: хой, өшкү — 10.727; бода мал — 2.834; чылгы мал — 185; хаван — 53 баш.

Көдээ ажил-агый продуктуларын бүдүрүп турарынга хамаарыштыр алыр болза, эрткен чылын эътти — 612,6 тоннаны, сүттү — 582,2 тоннаны, дүктү — 32,24 тоннаны бүдүргөн. Ол ышкаш сумунуң 58 хамаатылары Россельхозбанкыдан чээли алгаш, 272 бода малды, 724 шээр малды өске сумулардан садып алганын демдеглээр апаар.

— Мал оорларынга удур хемчеглер болур малдың паспорттаашкынын болгаш таңмалаашкынын чорудуп турар силер бе?

— Ийе, бо ажил талазы-биле респу-ликада мурнуку одурда чоруп турар бис.

— Мал өстүрүп турар арааттарга, малчынарга тодаргай кандыг дуза-деткимчени көргүзүп турар силер?

— Сөөлгү үеде бөрүлөргө көвүдээни-биле оларны аглаар тускай бригаданы тургускаш, кывар-чаар материал, аш-чем-биле хандырып, ынаар база акша-төгерикти үндүрүп турар бис. Ол ышкаш мал эмнери садып алырынга он муң рубльди, өлгөн малды ажаар черни тургузарынга чеден алды муң рубльди тускайлап бердвис.

— Сумунуң социал-экономиктиг хөгжүлдөзүгө хамаарыштыр база чаа ажилчын олуттарны тургузар дээш суму чагыргагазы кандыг хемчеглерни ап турарыл?

— Он беш хемчеглерден тургустунган «өзүлдөңүч тоочкаларын» планнаан турдувус, ооң 99 хуузу күүсеттинип, алды хемчеглер харын-даа немешкени бисти өөртүп турар. Тодаргайлаарга, стол-сандай кылыр биче цехти ажыдып, аңаа 4 ажилчын олутту тургускан. Тудуг чери турган организацияның тонаттыгган гаражтарынга тудуг материал-дарын мөөңү-биле садар черни хуу сайгар-лыкчылар-биле демнежип тургаш, ажыткан, ол ышкаш дөрт садыг немешкен. Суму чагы-ргагазы «Париж» деп баш таарар черни ажы-дарынга 20 муң рубль деткимчени көргүс-кенинден аңгыда, дугуй кылыр (шиномон-таж) черни ажыдары-биле черни тускайлап берген.

— Национал төлөвилелдерни бот-тандыраарынга кайы хире деткимчени көргүзүп турар силер, Анриан Сал-чакович?

— Шыдаар шаавыс-биле дузалажып, деткимчени көргүзүп турар бис. «Өөредилге» национал төлөвилелди боттандыраарынга эрткен чылын суму чагыргагазы ниитизи-биле 65 муң рубльди тускайлаан. Бо акшаны ном-нар, аппаратура, уругларның «Ак-Хөл» дыштанылга лагеринге чугула чүүлдер садып алырынга, салым-чаяанныг уругларны, аныяктарны, студентилерни база башкы-ларны деткээн грантыларже үндүргөн. Ол ышкаш «Кадыкшыл» национал төлөвилелди боттандыраарынга 20 муң рубль деткимче-дузаны көргүстүвүс.

— Чурттаар оран-сава тудуу, ону ажылгалга кириер айтырыг кайда-даа чиди-биле тургустунган болгай. Бо талазы-биле сумуда кандыг ажилдар чоруттунуп турарыл?

— Бо чугула айтырыг «Таарымчалыг болгаш чаагайжыттыг чурттаар оран-сава» деп национал төлөвилелге хамааржыр болганда, ону боттандыраар сорулга-биле суму чагыргагазы тодаргай ажилдарны чорудуп турар. 2008 чылда бажың тудуп алыр күзелдиг кижилерге ийи катап чер садып алыр аукционну эрттирдивис, аңаа 37 чер шөлү 394.850 рубльге саттыгган. Ол ышкаш ийи дайын киржикчилеринге бажың тудуп алыр черни тускайлап берген бис. Эрткен чылын сес өг-бүлө, ооң иштинде 35 харга че-дир аныяктардан дөрт өг-бүлө бажың тудуп алыры-биле федералдыг бюджеттен дуза-ламчы акшаларны алырынга дузаладывус. Мындыг ажилдарны чорутканывыстың түн-нелинде, эрткен чылын он бир бажыңны ажылгалга киригени-биле сумунуң төвү Мугур-Аксы суурда амгы үеде 892 чуртталга бажыңнары бар. Бистиң сумунуң аныяктары өөредилге черлерин доозуп, эртем-билиг чедип алгаш, төрөөн черинге ажилдап, чурттаары-биле дедир кээп турары өөрүнчүг. Ынчангаш оларны деткип, чаа бажың тудуп алыксаан аныяктарга Мугур-Аксы суурнуң үстүү талазында 42 га черни тускайлап, алды дугаар квартал — «Аныяктар» микрорайонун ажыттывыс. Аныяктар чылында сумунуң аныяктарына бир улуг белээвис бо. Микро-районну электри четкизи-биле хандыраары-биле база чугула документилерин кылдыр-тыры-биле «Көдээ суурларны сайзырадыры» деп федералдыг программдан 100 муң рубльди ап, аңаа немей суму бюджетинден 10 муң рубльди үндүрүп тургаш, улуг ажилды чоруттунуп. План езугаар бо микрорайонга садыг, уруглар сады, кывар-чаар чүүл кудар чер болгаш 24 чуртталга бажыңнары турар, оларның 12-зи бо чылын ажылгалга кирер.

— Культура бажыңы болгаш ийи библиотека силерниң удуртулгаңар-биле ажилдап эгелзэн ышкажал?

— Ийе, №131 Федералдыг хоойлу езугаар бистиң удуртулгавыс-биле ажилдап эгелзэн, ынчангаш оларга база материалдыг деткимчени көргүзүп турар бис. Эрткен чы-лын Культура бажыңыга 192 муң рубльди тускайлап берген бис. Бо акша-төгерики-биле өртке удур медээ херекселер клубка тургус-канындан аңгыда, чаа хөгжүм аппаратуразын саткан болгаш септелге кылдырткан. Ол ыш-каш 41 муң ажыг рубльди библиотекаларже үндүрүп, номнар садарынга, чагыдылга кылып алырынга, септелге чорударынга дузалаанывысты демдегледип каайн.

— Силерниң эгелзешкиниңер-би-ле чаңгыс чер-чурттугларыңарның хей-адын, сүлдөзүн бедирер сорул-га-биле сумунуң төвү Мугур-Аксы суурда «Бойду-Сады» деп бедни 9 метр ыдыктыг Субурганны эрткен чылын тудуп-тургускан болгай...

— Ийе, чоннуң деткимчези-биле 407 муң ажыг рубль чарыгдалды үндүрүп тургаш кылган бир улуг ажылывыс ол. Оон аңгыда суурда хүрээниң иштики болгаш даштыкы септелгезин база чоруттунуп. Субурган тудуунга чон, шынап-ла, улуг деткимче-дуза-ны көргүзүп, чаңгыс аай демниг болганынга өөрүп четтиргенивисти илередип турар бис. Мындыг демниг болур болзувусса, чүнү-даа

тудуп-тургузуп, кылып ап болур-дур бис деп ынчан бүзүрзөн мен.

— Анриан Салчакович, амгы сай-зыраңгай үеден чыда калбас дээш сумунуң кожунуң хөгжүлдөзү дээш кылып чорудуп турар ажилдарыңар хөй-дүр, ындыг-даа болза кандыг ай-тырыглар силерни дүвүредип турарыл база чедир кылдынмайн турар ажил-дарыңар бар бе?

— Аскап турар ажылывыс корум-чурум айтыры-дыр. Эрткен чылын сумунуң девис-кээринге 75 кем-херектер бүртүктетингени (25 хууга өскөн), мурунда шиитпирлэп чораан кижилерниң катап кем-херек кылыр чоруу-нуң өзүп турары, назы четпээннерниң корум-чурум үрээр, кем-херек кылыр чоруунуң эвээжевейин турары, херээжен чоннуң арага-же сундугуп, ажы-төлүнче кичээлге салбайн турары дээш-ле, бо айтырыглар бистерни дүвүредип турар. Ажылывыстың бо четпес талаарының чылдагааннарын тодарадып, түннелдерни үндүрүп, сумуга корум-чурумну экижидер дээш тодаргай хемчеглерни ам-даа алыр бис.

— Ырак-узак, кыдыг-кызыгаар черде ажилдап-чурттап турар улус-тур силер, амыдыралга эргежок чугула, бирги чергениң хереглел бараанна-ры-биле хандырылганыңар кандыгыл, бо хүннерде шиитпирлээр ужуруг эң-не чугула кандыг айтырыглар тургус-тунуп турарыл?

— Хандырылгавыс эки. Хереглел бараан-нарын, ылаңгыя аш-чемни, сумунуң сайгар-лыкчылары сөөртүп, чонну херек барааннар-биле хандыраар дээш дыка-ла кызымак ажилдап турарлар. Ынчангаш оларга бүгү чоннуң мурнундан четтиргенимни илередир-дир мен. А бөгүн сонгаарлатпайн дарый шиитпирлээр ужуруг айтырыглар — элек-три чырынын база хөмүр-даш чедирилге-зиниң айтырыглары-дыр. Ылаңгыя дизель-диг электростанция үрелип турарындан эр-тен-кежээ чүгле каш шак ажилдап турар болгаш чоннуң амыдыралынга таарымча чок байдалдарны тургузуп турар. Бо айтырыглар кожун чагыргагазының болгаш Чазактың доктаамал кичээлгеинде турары-биле шиит-пирлеттине бээринге чон бүзүрөп турар.

— Республиканың найысылалы Кызыл хоорай болгаш кожуннар-би-ле чоннуң аргыжылга айтырыгы кан-чаар шиитпирлэп турар силер?

— Чоннуң аргыжылгазын база-ла хуу сайгарлыкчыларның 80 ажыг «УАЗ» марка-ның бичекек автобустары боттандырып ту-рар. Оларның кызымак ажылын база демдег-левес аргажок. Мугур-Аксы — Кызыл аразы-ның билет өртээ 1000 рубль тургандан 850 рубльче бадырдывыс. Ол ышкаш ажил-давайн турар хоочуннарга билет өртөөн — 750 рубль кылдыр доктааткан бис.

— Чаа үнүп келген 2009 чылда суму чагыргагазы тодаргай кандыг ажил-дарны кылып чорудар деп турарыл, Анриан Салчакович?

— Аныяктар чылында аныяктар орту-зунга сумунуң хөгжүлдөзүгө хамаарышкан грантыларны чарлаар бис. Оон аңгыда чаа ажитканывыс «Аныяктар» микрорайонунче электри чырынын кири кожар ажилды доо-зар, Мугур-Аксы суурнуң чингине планынга эдилгелерни кирип, ону шыйдыраар ажилды дүргөн кылдыраар, тууйбу-биле ханаларын үндүр туткан соонда хөй чылдарда туруп кел-ген клуб тудуун дооскаш, ажылгалга кириер, суму чагыргагазының чаа оран-бажыңын тут-турары-биле ооң төлөвилел-смета докумен-тилерин кылдыртыр, келир 2010 чылда суму-нуң 85 чыл оюн демдеглээри-биле белеткел ажилдарын чорудуп эгелээр сорулгаларны салып турар бис. Бо чүгле кол-колу-дур, планда өске-даа хемчеглер барын демдегледип каайн.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим, чымыштыг ажил-ижи-ңерге чедишкннерни күзедим.

Адыгжы СААЯ чугаалашкан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

(Төнчүзү. Эгези № 20 (17664) «Шында»).

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь
25-те №796 доктаалыга №14 капсырылга

Тыва Республиканың Тожу кожуунунуң талазы-биле «Күш-ажылдың хоочуну» атка төлептиг болган кижилерниң
Д А Н З Ы З Ы

ч/е №	Фамилиязы, ады, адазының ады	Төрүт- түнген чылы	Шаңналының хевири болгаш ону тывыскан хүнү	Күш- ажылчы стажы
1.	Владимир Чилбак- олович Ак	1954	«Россияның хүндүлүг кинематографизи» Россия Федерациязының Кинематография талазы-биле комитетинин хөрек демдээ, 14.11.1995ч., №1983.	29
2.	Людмила Ана- тольевна Белянина	1957	«Россияның профэвилелдеринин 100 чылы» Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының юбилейлиг медалы, 27.05.2008ч., №9.	32
3.	Людмила Алек- сеевна Булыгина	1958	«Бодунуң албан-дужаал хүлээлгелерин күүседиринге чедип алган улуг көргүзүглери, Чадаг шериглериниң шеригжи белең чоруун быжыглаарына кириген үлүг-хуузу дээш» Россия Федерациязының Камгалал яамызының Хүндүлел бижии, 04.03.2006ч., №7-р 23.	33
4.	Тока Довутович Довут	1937	«Күш-ажылдың алдары дээш» медаль, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединин Президиумунуң Чарлыы, 22.03.1966ч., Ж №213455.	38
5.	Нина Тажы-Серен- овна Кол	1943	«Коммунистичи күш-ажылдың шалыпчызы» ССРЭ-ниң Садык яамызының хүндүлүг ады, 04.06.1986ч., №4.	27
6.	Людмила Арай- бановна Кол	1959	«Культура адырынга төлептиг күш-ажылчы база профэвилелге идепкейлиг ажылы дээш» Россия Федерациязының Культура ажылдакчыларының профэвилелинин Хүндүлел бижии, 27.05.2007ч., №2.	32
7.	Светлана Ана- тольевна Кузне- цова	1961	«Россияның профэвилелдеринин 100 чылы» Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының юбилейлиг медалы, 27.05.2008ч., №9.	28
8.	Зоя Аковна Кур- тужек	1952	«Кадык камгалал адырынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылчы дээш» Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының Хүндүлел бижии, 26.07.2007ч., №1310-н.	35
9.	Владимир Кол- ович Кушкаш	1960	«Квалификастыг ажылчын кадрларны белеткээр талазы-биле хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылчы дээш» Россия Федерациязының Өөредилге яамызының Хүндүлел бижии, 17.08.2002ч., №22-п.	29
10.	Геннадий Виктор- ович Лучицкий	1939	«1975 чылда социалистичи чарыштын тиилекчизи» РСФСР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының хөрек демдээ, 23.04.1976ч., №3-п.	34
11.	Алиса Александр- овна Ондар	1958	«Геология адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылчы, Россияның минерал чиг эт баазанын хөгжүдеринге амы-хууда кириген улуг үлүг-хуузу дээш» Россия Федерациязының Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының Хүндүлел бижии, 19.06.2008ч., №258-лс.	29
12.	Марианна Бопу- нековна Ондар	1963	«Россия Федерациязының ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажылдакчызы» Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының хөрек демдээ, 24.05.2007ч., ОО №125564.	25
13.	Евгения Федор- овна Рогалева	1954	«Россияның Хереглекчилер кооперациязынга ак сеткилдиг күш-ажылчы дээш» Россияның Хереглекчилер ниитилелдеринин Төп эвилелиниң хөрек демдээ, 11.06.2008ч., №06-87.	36
14.	Вера Васильевна Сасина	1954	«Россияның Хереглекчилер кооперациязынга ак сеткилдиг күш-ажылчы дээш» Россияның Хереглекчилер ниитилелдеринин Төп эвилелиниң хөрек демдээ, 11.06.2008ч., №06-87.	35
15.	Алевтина Сам- дыновна Салчак	1956	«Россия Федерациязының ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажылдакчызы» Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының хөрек демдээ, 24.05.2007ч., ОО №125626.	35
16.	Мария Ивановна Талайбан	1955	«Иениң медалы» II чергениң медалы, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединин Президиумунуң Чарлыы, 24.11.1988ч., М №654147.	27
17.	Урана Александр- овна Чигжит	1963	«Россия Федерациязының ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажылдакчызы» Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының хөрек демдээ, 24.05.2007ч., ОО №125641.	23

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь
25-те №796 доктаалыга №15 капсырылга

Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунуң талазы-биле «Күш-ажылдың хоочуну» атка төлептиг болган кижилерниң
Д А Н З Ы З Ы

ч/е №	Фамилиязы, ады, адазының ады	Төрүт- түнген чылы	Шаңналының хевири болгаш ону тывыскан хүнү	Күш- ажылчы стажы
1.	Надежда Чуль- думовна Барнакова	1955	«Россияның Профэвилелдеринин 100 чылы» Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының юбилейлиг медалы, 25.03.2008ч., №15.	35
2.	Светлана Очур- ооловна Кылын-оол	1951	«Өөредилге ажылдакчыларының күш-ажылчы база социал-экономиктиг эргелерин болгаш со-	37

ч/е №	Фамилиязы, ады, адазының ады	Төрүт- түнген чылы	Шаңналының хевири болгаш ону тывыскан хүнү	Күш- ажылчы стажы
3.	Чечек Сергеевна Кызыл	1940	нуургалдарын камгалаар талазы-биле профэвилелге идепкейлиг хөй чылдарда ажылы дээш» Россия Федерациязының Улус өөредилгезинин профэвилелинин Хүндүлел бижии, 21.02.2008ч., №14.	25
4.	Светлана Михайл- овна Монгуш	1960	«Иениң медалы» II чергениң медалы, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединин Президиумунуң Чарлыы, 31.10.1975ч., К №429216.	25
5.	Дыртынай Амыр- битович Монгуш	1936	«Россия Федерациязының ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажылдакчызы» Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының хөрек демдээ, 02.03.2001ч., №11-39.	46
6.	Галина Сереевна Маспык-оол	1957	«Комсомолга идепкейлиг ажылы дээш» БАЛКЭ-ниң ТК-ның хөрек демдээ, 01.11.1967ч., №19446.	26
7.	Полина Шагдыр- овна Монгуш	1957	«Россия Федерациязының ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажылдакчызы» Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының хөрек демдээ, 25.05.2007ч., ОО №125548.	26
8.	Владимир Лоп- санович Мандан- оол	1964	«XI-ги беш чылдың аныяк гвардейжизи» БАЛКЭ-ниң ТК-ның хөрек демдээ, 15.11.1985ч., №45.	26
9.	Нортуй-оол Кыр- гысович Очур	1938	«Россияның хереглекчилер кооперациязынга ак сеткилдиг күш-ажылчы дээш» Россияның Хереглекчилер ниитилелдеринин төп эвилели, 15.06.2007ч., №124-сп.	42
10.	Людмила Борис- овна Стороженко	1953	«Коммунистичи күш-ажылдың шалыпчызы» ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының хүндүлүг ады, 17.07.1980ч., №95.	30
11.	Елена Донгаковна Седип	1957	«Россияның профэвилелдеринин 100 чылы» Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының юбилейлиг медалы, 25.03.2008ч., №15.	34
12.	Майя Шадыр-оол- овна Тунгур-оол	1952	«Россияның Хереглекчилер кооперациязынга ак сеткилдиг күш-ажылчы дээш» Россияның Хереглекчилер ниитилелдеринин төп эвилелиниң хөрек демдээ, 06.02.2008ч., №06-21.	25
13.	Лидия Хирлий- ооловна Топча	1959	«Иениң медалы» I чергениң медалы, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединин Президиумунуң Чарлыы, 30.11.1989ч., №129.	31
14.	Николай Хова- лыгович Шактар- оол	1953	«Россия Федерациязының ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажылдакчызы» Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының хөрек демдээ, 26.03.2003ч., №11-52.	30
15.	Сергей Кара-оол- ович Энге-Маадыр	1955	«Күш-ажылчы алдарының» III чергениң ордени, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединин Президиумунуң Чарлыы, 29.08.1986ч., №637335.	36
			«XI-ги беш чылдың аныяк гвардейжизи» БАЛКЭ-ниң ТК-ның хөрек демдээ, 20.08.1980ч., №2-п.	

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь
25-те №796 доктаалыга №16 капсырылга

Тыва Республиканың Эрзин кожуунунуң талазы-биле «Күш-ажылдың хоочуну» атка төлептиг болган кижилерниң
Д А Н З Ы З Ы

ч/е №	Фамилиязы, ады, адазының ады	Төрүт- түнген чылы	Шаңналының хевири болгаш ону тывыскан хүнү	Күш- ажылчы стажы
1.	Галина Серендук- овна Барыс-Хоо	1959	«Хереглекчилер кооперациязынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылчы дээш» Россияның Хереглекчилер ниитилелдеринин төп эвилелиниң Хүндүлел бижии, 06.02.2008ч., №06-21.	26
2.	Михаил Даржаа- евич Дамба	1950	«1976 чылда социалистичи чарыштарның тиилекчизи» ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының хөрек демдээ, 18.04.1977ч., №3.	31
3.	Альберт Кыргыс- ович Доржу	1967	«Бодунуң күш-ажылчы хүлээлгелерин күүседиринге бедик көргүзүглери чедип алганы, чадаг шериглерниң дайынчы белең чоруун быжыглаарына амы-хууда кириген үлүг дээш» Чадаг шериглер профэвилелинин төп комитетинин Хүндүлел бижии, 25.04.2008ч., №7-р-12.	24
4.	Ольга Кыргыс- овна Доржу	1955	«Бодунуң күш-ажылчы хүлээлгелерин күүседиринге бедик көргүзүглери чедип алганы, чадаг шериглерниң дайынчы белең чоруун быжыглаарына амы-хууда кириген үлүг дээш» Чадаг шериглер профэвилелинин төп комитетинин Хүндүлел бижии, 05.05.2008ч., №7-р-12.	33
5.	Кара-Кыс Кара- евна Каржал	1949	«Иениң медалы» III чергениң медалы, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединин Президиумунуң чарлыы, 30.03.1984ч., №51.	27
6.	Бады-Мөңге Да- жиевна Лупсаа	1942	«Шылгараңгай күш-ажылчы дээш Владимир Ильич Ленинниң төрүттүнгенинден 100 чыл болган байырлал-биле» ССРЭ-ниң Дээди Сөвединин Президиумунуң юбилейлиг медалы, 03.04.1970ч., №5.	28
7.	Байыр Анчиевич Мандал	1945	«1941-1945чч. Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 20 чылы» юбилейлиг медаль, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединин Президиумунуң Чарлыы, 07.05.1965ч., №333875.	24
8.	Валентина Кыр- гысовна Майдыр	1947	«Коммунистичи күш-ажылдың шалыпчызы» ССРЭ-ниң Кадык камгалал яамызының хүндүлүг ады, 23.01.1986ч., №11к.	41
9.	Людмила Ноозун- овна Яндак	1956	«Хереглекчилер кооперациязынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылчы дээш» Россияның Хереглекчилер ниитилелдеринин төп эвилелиниң Хүндүлел бижии, 06.02.2008ч., №06-21.	35

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь
25-те №796 доктаалыга №17 капсырылга

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунун талазы-биле «Күш-ажылдың хоочуну» атка төлептиг болган кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

ч/е №	Фамилиязы, ады, адазының ады	Төрүт-түнген чылы	Шаңналының хевири болгаш ону тывыскан хүнү	Күш-ажылчы стажы
1.	Елизавета Мергеновна Анай	1959	«Россия Федерациязының ниити өөредилгезининг хүндүлүг ажылдакчызы» Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының хөрек демдээ, 24.05.2007ч., ОО №125508.	27
2.	Михаил Салчак-ович Биче-оол	1946	«Тудугжу хүнүнге тураскааткан социалисттик чарышка бедик көргүзүлгери дээш» РСФСР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының Хүндүлел бижии, 04.07.1975ч., №76.	42
3.	Михаил Танович Дамдын-оол	1950	«1975 чылда социалисттик чарыштын тиилекчизи» ССРЭ-ниң Энергетика болгаш электрификация яамызының хөрек демдээ, 29.12.1975ч., №257.	40
4.	Байыр-оол Монгушевич Дамчай	1950	«XI-ги беш чылдың аныяк гвардейжизи» БАЛКЭ-ниң ТК-ның хөрек демдээ, 05.08.1977ч., №24.	37
5.	Наталья Наксыл-овна Драпаан	1959	«Иениң медалы» II чергениң медалы, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Президиумунун Чарлыы, 22.03.1988ч., №14.	28
6.	Вера Чамзырын-овна Дувен-оол	1952	«XI-ги беш чылдың аныяк гвардейжизи» БАЛКЭ-ниң ТК-ның хөрек демдээ, 24.04.1980ч., №6.	31
7.	Александр Норбуевич Сандуу	1941	«1980 чылда социалисттик чарыштын тиилекчизи» ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының хөрек демдээ, 01.09.1980ч., №1010.	35
8.	Галина Олайевна Тюлюш	1953	«Өөредилге болгаш кижизидилге чорудулгаларын орагнизастаарына болгаш экижидеринге, кижиниң культурлуг болгаш мөзү сайзыралына улуг чедишкени, өөреникчилерни болгаш кижизиттирикчилерни белеткээринге кириген улуг үлүг-хуузу база хөй чылдарда үрө-түннелдиг күш-ажылы дээш» Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының Хүндүлел бижии, 24.05.2007ч., №749 к-н.	35
9.	Лидия Васильевна Шыжапай	1952	«Россия Федерациязының ниити өөредилгезининг хүндүлүг ажылдакчызы» Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының хөрек демдээ, 24.05.2007ч., ОО №125616.	32

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь
25-те №796 доктаалыга №18 капсырылга

Тыва Республиканың Чеди-Хөл кожуунунун талазы-биле «Күш-ажылдың хоочуну» атка төлептиг болган кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

ч/е №	Фамилиязы, ады, адазының ады	Төрүт-түнген чылы	Шаңналының хевири болгаш ону тывыскан хүнү	Күш-ажылчы стажы
1.	Наталья Геннадьевна Балахчина	1954	«2002 чылда Бүгү-россияның чурттакчы чонунун чизезинге идепкейлиг киржилгези дээш» Россия Федерациязының Статистика талазы-биле күрүне комитетининг хөрек демдээ, 17.09.2003ч., №370.	28
2.	Клара Адыгжыевна Долзат	1926	«1941-1945чч. Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиилелгениң 60 чылы» юбилейлиг медаль, Россия Федерациязының Президентизининг Чарлыы, 28.02.2004ч., А №1074470.	35
3.	Чажытмаа Максимовна Дала	1948	«Ак сеткилдиг күш-ажылы дээш» Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының Хүндүлел бижии, 15.07.2008ч., №1224-н.	30
4.	Ольга Николаевна Колодкина	1950	«2002 чылда Бүгү-россияның чурттакчы чонунун чизезинге идепкейлиг киржилгези дээш» Россия Федерациязының Статистика талазы-биле күрүне комитетининг хөрек демдээ, 17.09.2003ч., №370.	32
5.	Ольга Бичелдеевна Намчыл-оол	1959	«Россия Федерациязының ниити өөредилгезининг хүндүлүг ажылдакчызы» Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының хөрек демдээ, 24.05.2007ч., ОО №125556.	32
6.	Ольга Санчы-Бидиповна Ооржак	1958	«Иениң медалы» I чергениң медалы, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Президиумунун Чарлыы, 10.06.1992ч., Н №697435.	32
7.	Оюмаа Шыраповна Оюн	1949	«Иениң медалы» III чергениң медалы, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң Президиумунун Чарлыы, 27.02.1989ч., №26.	23
8.	Галина Сергеевна Ондар	1949	«XI-ги беш чылдың аныяк гвардейжизи» БАЛКЭ-ниң ТК-ның хөрек демдээ, 22.10.1976ч., №6.	23
9.	Любовь Макаровна Доржу	1957	«Инфокоммуникация комплекзин хөгжүдеринге ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш» Россия Федерациязының Информация технологияларының болгаш харылзаа яамызының Хүндүлел бижии, 18.06.2007ч., №37-п.	29
10.	Елизавета Намчаловна Сангын-оол	1958	«Россияның профэвилелдерининг 100 чылы» Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының юбилейлиг медалы, 27.05.2008ч., №28.	20
11.	Екатерина Кыргысовна Сереп	1960	«2002 чылда Бүгү-россияның чурттакчы чонунун чизезинге идепкейлиг киржилгези дээш» Россия Федерациязының Статистика талазы-биле күрүне комитетининг хөрек демдээ, 29.12.2006ч., №247.	23
12.	Ульяна Донгак-овна Серен	1960	«2002 чылда Бүгү-россияның чурттакчы чонунун чизезинге идепкейлиг киржилгези дээш» Россия Федерациязының Статистика талазы-биле күрүне комитетининг хөрек демдээ, 29.12.2006ч., №248.	23

2009 чылда Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызының ажыл-чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкыннарының дугайында 2009 чылдың январь 28 №17 Кызыл хоорай

2020 чылга чедир үеде Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезининг стратегиязын боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1.2009 чылда Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызының ажыл-чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкынын тодарадыр: күрүнениң эт-хөреңгизин ажыктыг ажылгаарының айтырыгларын шийтирлээр; чер ээлерининг үлүүн болгаш муниципалдыг тургузулгаларның чер фондузун эде хуваарын ажыктыг ажылгаар база муниципалдыг тургузулгаларның чер бүрүткелин

чорудар.

2.2009 чылда Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызының мурнады хөгжүдөр угланышкынын боттандырар талазы-биле коштунган план хемчеглерни бадылаар.

3.Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4.Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.И.Тенге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың январь
28-те №17 доктаалы-биле бадылаан

2009 чылда Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызының ажыл-чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкынын боттандырар талазы-биле хемчеглерниң ПЛАНЫ

№	Хемчеглерниң ады	Күүседир хуусаазы	Харысалгалыг күүседикчилер	Акшаландырар дөстөр	Манап турар түннелдери
1.	Күрүнениң эт-хөреңгизин ажыктыг ажылгаарының тургускан чурумун тодарадыр: - Москва хоорайда Тыва Республиканың Чазааның Бүрүн эргелиг төлээ черининг бажыңы; - Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрында «Арт-кафе» бажыңы	2009 чылдың 2-ги кварталы	ТР-ниң Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызы (А.К. Ооржак, В.Ч.Ооржак)	ТР-ниң Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызы	Аренда талазы-биле орулгаларны Тыва Республиканың республика бюджетинче киирери, ооң иштинде ол бажыңнарда өрелиг арендаторларның өрезин тыртып алыры
2.	Тыва Республиканың күрүне өнчүзүңгө хамааржыр тудугларның болгаш бажыңнарын өрттөн болгаш эрттир үнелээрининг бүрүткел мониторингизин чорудар	2009 чылдың 2-ги кварталы	ТР-ниң Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызы (А.Д. Хайжок), ТР-ниң Саң-хөө яамызы, ТР-ниң адырлар яамылары, күрүне албан черлери болгаш күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелери	Хереглеттинмес	Эт-хөреңгиге үндүрүг баазаны улгаттырар
3.	Муниципалдыг тургузулгаларның чер фондузун эде хуваарын бүрүткээр	2009 чылдың 2-ги кварталы	ТР-ниң Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызы (Р.Б. Монгуш, С.С. Санаа), тус чер бот-башкарылга органдары (дугуржулга-биле), Шимчевес өнчүмүн объектилер кадастрының федералдыг агентилелиниң ТР-ниң талазы-биле эргелели (дугуржулга-биле)	Тыва Республиканың республика бюджетинде муниципалдыг тургузулгаларның бюджетинде	Экономиктиг сорулгага кириштирер сорулга-биле көдээ ажыл-агый угланышкынын ажылгаттынмай турар черлерни тодарадыр болгаш ону хамаатыларга болгаш юридиктиг албан черлеринге арендага азы өнчүгө бээр
4.	Чер үлүүн негеп албаан ээлерин бүрүткээр. Чер үлүүн албаан чер участкарын тодарадыр болгаш ону Тыва Республиканың өнчүзүңгө азы муниципалдыг өнчүгө дамчыдып бээр	2009 чылдың 2-ги кварталы	ТР-ниң Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызы (Р.Б. Монгуш, С.С. Санаа), тус чер бот-башкарылга органдары (дугуржулга-биле), Шимчевес өнчүмүн объектилер кадастры федералдыг агентилелиниң ТР-ниң талазы-биле эргелели (дугуржулга-биле), Федералдыг бүрүткел албанының ТР-ниң талазы-биле эргелели (дугуржулга-биле)	Тыва Республиканың республика бюджетинде муниципалдыг тургузулгаларның бюджеттери	Чер үлүүн ээлерин тодарадыр. Ээзинин эргезин бүрүткээр. Үндүрүг онаар баазаны тодарадыр болгаш улгаттырар. Чер үлүү хереглеттинмейн турар черлерни хамаатыларга болгаш юридиктиг албан черлеринге арендага азы өнчүзүңгө бээр

"ШЫННЫН" поглазница

Студентиден чагаа

АДА-ИЕМГЕ ЧОРГААРЛАНЫР МЕН

Кижі бүрүзү чырык чер кырынга чаяап, азырап, өстүрүп каан ада-иезинге ынак, оларны чылыгы-биле сактып чоруур. Ындыг-даа болза ийи-чаңгыс ада-иезин хүндүлөп билбес, оларны хомуудадып, мөзү-шынар чок чоруу-биле оорланып, чурум үрөп, арагалап чоруур улусту көөргө, чаржынчыын чүү дээр ону. Олар ада-иезиниң амыр-дыжын бодавайн, хилинчектенип чорааш азырап, өстүрүп каанын чедир үнөлөп билбейн, чазып чоруур кижилер-дир.

Мээң ада-ием Тываның каас-чараш бойдустуг булуну – Чыргакы суурда ажылдап-чурттап чоруур. Олар — беш ажы-төлдүн ада-иези.

Ачам Орлан Эрес-оолович Сат школада чурулга башкызы болуп ажылдавышаан, ону чараштыр дерип, каастап ажылдап турар. Ол «алдын» холдуг, шевер кижі. Кандыг-даа ажылды кылыр болза, кончук чараш кылдыр кылыптар, ооң черле шыдаваас ажылы чок деп бодаар мен: чуруттунар, чазаныр, талдан корзинкалар өрүүр, дойдан, тостан янзы-бүрү чүүлдер кылыр дээш-ле, чүнү кылбас дээрл. Чүгө үе чедишпези-ле кончук. Авагыс чай чокта азы чер чоруй барганда, өөрөнгөш кээривиске бажыңын чылыдыр одап алган, аш-чемин кылып алган олуар кижі.

Арага-дарыга сунду чок, тааклы тыртпас, спортка, уран чүүлге ынак. Ырлаарга, үнү чараш. Аныяк тургаш, чадаг чарышка маңаар база турган. Ам харын ажыл-агыйы, уруг-дарыы, мал-маганы дээш, чай чок апарган. Бичи-ле чай аразын-да эскизтер чуруп олурарын эскерер мен. Телевизор-даа көрүп олургаш, инек-даа кадарып чорааш, байгы чуруттунар. Биске база чуруттунарын чагыыр кижі.

Оон аңгыда бисти мөзү-бүдүштүг болурунга кижизидип чоруур, уруглары, биске ынак, кайы ха-

маанчок бисти кончук бербес, эвээш сөстүг-даа бол, кончук чедир чугаалаар. Бис аңаа шупту ававыс-биле дөмей ынак бис. Бичи дунмам сугачыңга кымдан артык ынак. Шупту эр кижилер ачам ышкаш турган болза!

Ачамның ачызында бичиимден эгелеп чуруттунуп, ооң бөлгүмүнче барып, конкурстарга чуруктарымны делгеп, школа дооскужеге шаңнадып-мактадып келдим. 9 классты дооскаш, Абаканның музыка колледжизинче өөренип кирдим. Мени башкылар: «Студия доостун бе, чурууруң эки-дир» деп турдулар. Ам 3 дугаар курста мен, келир чылын доозар мен. Эки өөреникчилерин одуруунда, ада-иемни өөртүр дээш кызып өөренип тур мен. Ону дооскаш база улаштыр, ажылдавышаан-даа болза, дээди өөредилге чери доозуп алыр, дунмаларымны деткир күзөлдү мен.

Кышкы дыштанылгамда суур-мга баргаш, 5 класс дунмамның чурук кичээлинге барып, ужура-жылга-кичээлди эрттирдим. Бодумнун чуруктарымның делгегезин кылдым. Удуртукчу башкызы школада хүндүлүг башкыларның бирээзи – Мария Хомушкеевна Куулар. Шевергин дерзэн класста чаптанчыг өөреникчилерни көөрүмгө, школачы чылдарым, эш-өөрүм, бөлгүмгө чуруттунуп турганыыс сагындырып келир чорду.

Авамны Зинаида Эренчиновна Сат дээр. Ол — школада уругларның күш-ажыл башкызы. Ол биче сеткилдиг, дузааргак кижі. Бисти эш-өөрүн, башкыларын хүндүлөп чорурунга, бөдүүн болгаш топтуг, кежээ болурун чагып чоруур. Ол Мугур-Аксы ортумак школазын дооскан, 1992 чылда өг-бүлө туткаш, олчаан бо суурда чурттап артып калган.

Авамның өөреткен эге билиглерин улаштырып, бисер-биле даа-

ранып, макрамени база өөренип турар мен. Авам класс алганда суг амыр-дыжын черле бодаваас кижі-ле болгай, бир-ле конкурска өөреникчилерин кириштирген турар. Чогааткан, хол-биле ажылдар кылдырткан, олары-биле бажыңы-выска кээп даарангаш олуруптар.

Ада-иевис кайызы-даа ус-шевер, талантылыг болгаш уруглары бистерни конкурстарга кириштирип, сцена культуразыңга кижизидип, деткип чоруурлар. «Мини-мисс», «Даңгына», «Хамнаарак» мөөрейлерге үргүлчү кирип чоруур бис. Дунмам Надя база ырлаар талантылыг. Ол «Мини-мисс», «Хамнаарак» мөөрейлеринге тиилеп турган.

Авам, ачам кайызы-даа чогаа-дыкчы, шевер болгаш Чаа чыл байырлалында дыка чараш хептерни чогаадып кылыптар. Бо чылын мен Инек кылдыр кеттингеш, ийиги черни ап, мини-хөгжүмнүг төп-биле шаңнаттым, студент кижиге ол улуг олча-дыр. Бо чылын суурууска болган бал-маскарадтың шаңналдары черле дыка эки болду.

Ада-иевис кайызы-даа бо чылын аттестация эртер. Дээди өөредилге чери база доозар. Бо бүгүгө та канчап четтигип турар улус чүве. Ынчангаш мен оларның кайызыңга-даа чогаадыкчы чедишкениннерни болгаш бергелерге торулбазын, мен кижі кылдыр азырап өстүрүп, кижизидип чорууру дээш, солун дамчыштыр өөрүп четтиргеним илеретпишаан, арын-шырайындан өөрүшкү кезээде дүшпезин, кадык болурун күзээр-дир мен.

Оон аңгыда 70 харлаан Чыргакы ортумак школазының башкылар коллективиниң ажыл-ижинге чедишкениннерни чаа чылда күзедим.

Сайзаана САТ.

Чөөн-Хемчик кожуну.
Чыргакы суур.

АЖЫКТЫГ БОЛГАН

Чоокта чаа Чаа-Хөл кожунунун чагыргазының хуралдаар залыңга херек эмгелелиниң талазы-биле ажыктыг семинар болуп эрткен. Семинарны кожуну чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Е.О. Сарым-оол удуртуп-башкарып эрттирген. Семинарга суму чагырыкчылары, бүдүрүлгелерде кадрлар килдизиниң эргелекчилери, школа директорлары база садик эргелекчилери кончук идепкейлиг киришкенер.

Херек эмгелелиниң талазы-биле кожунда удуртукчу В.Д.Олчанмай, архив эргелекчизи Д.М. Демчик документиленни канчаар кадалап шыгжаарының талазы-биле элзэн делгеренгей арга-сүмелерни берген. Кожунда хамааты актыларының бижидилгезиниң талазы-биле эргелекчизи А.М.Чаш-оол чаа төрүттүнген 140 чаштарның 120-зин бот-иелер божаанын дыңнаткан. Чамдык кижі ортузу чедер берген аныктарның өг-бүлө бадылгазы чок болуп турарын дүвүрел-биле демделеп чугаалаан.

Чамдык уругларның ат-фамилиязы шын эвес бижиттинген бооп турар. Ам удавас чаңгыс аай күрүне экзаменнери эгелээр, ада-ие-

лер ажы-төлүнүн документиленни четчелеп, шын кылдырып алырын база паспорт столунун орта ажылдавайн турарын дүвүрел-биле чугаалашканнар. Күш-ажыл болгаш социал сайзырал төвүнүн удуртукчу О.М.Дугар-Сюрюн ажыл-агыйга канчаар тургустунуп алырын, ажыл чок кижилериниң керээ-биле ажылдаар чурумун, күш-ажылчы хоойлу дүрүмнеринде кандыг өскерилгелер кирип турарын делгеренгей-биле тайылбырлап чугаалаан. Ооң-биле чергелештир күш-ажыл дептерин долдурарының дугайында чугаа база болган. Чамдык организацияларда күш-ажыл дептерин чедир долдурбаан, шаңналдарын биживзэн бооп турар.

Кожунда чурттакчы чонну ажылга хаара тутар төптүн инспектору С.Т.Диртеш кызырылда талазы-биле элзэн делгеренгей чүүлдү тайылбырлап чугаалап берген. Кожунда ажылдап турар ажылдакчыларның немелде өзүлдө акшазының талазы-биле кожунун саң килдизиниң эргелекчизи С.К.Дыртык тайылбырны берген. Удуртукчуларга кончук ажыктыг семинар болуп эрткен.

Зоя МААДЫ.

Чаа-Хөл суур.

ОЛАРГА ЧОРГААРЛАНЫР БИС

Ажы-төлүнүн өөредилге-кижизидилгезинче доктаамал сагыш салып чоруур үлегерлиг өг-бүлелер бистиң суурувуста хөй.

Оларның чижээңге Анатолий Кудер-оолович, Римма Хөөкүй-ооловна Ооржактарны хамаарыштырып болур. Бо өг-бүлө 4 ажы-төлдүг. Ийизи школа дооскаш, чурттуң дээди өөредилге черлеринче кирип алган, эки өөренип турарлар. Арткан ийизи школада эки өөреникчилериниң санынче кирип турар.

Мээң удуртуп турар клазымда Азиат Ооржак — салым-чаяанның өөреникчилериниң бирээзи. Ол республика чергелиг «Хамаарак», «Эрниц эрези» мөөрейлерге бистиң кожунга тиилээш, эки киришкеш келген.

Суму чагыргазының организастааны «Авам, ачам база мен — спортчу өг-бүлө бис» деп мөөрейге бо өг-бүлө бирги черни ээлзэн. Үнүп келген Инек чылында Ооржактарның өг-бүлөзине өөрүшкүнү, чедишкенин, аас-кежикти күзедим.

Лориса ОНДАР.

Ак-Даш суур.

ЭЛЭЭР ЧОРУК, КАДЫК АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ...

Элээр чорук, кадык амыдырал дээш деп программа езугаар 2008 чылдың төнчү айларында чон ортузунга суму чагырыкчызы Э.Н.Чалзыптың удуртулгазы-биле янзы-бүрү спортчу маргылдаалар өөк суурга болуп эрткилзэн.

Бо удаада айның сөөлгү суббота-зында көдээ клубка теннис маргылдаазы ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депу-

тады Константин Бадыевич Очур-нун удуртулгазы-биле болуп эрткен. Херээжен улустун аразыңга бирги черни С.К.Оюн, ийиги черни Р.К.Биче-оол, үшкү черни Л.Ч.Седи алган. Эр улустан Б.Наксыл, А.-С.Маады шаңналдыг черлерни алган.

М.Б.ООРЖАК,

Өөк суурда библиотека
ажылдакчызы.

ХЭЭЛЕРНИН ЭРГЕЛЕКЧИЗИ

Шамбалыг суурда «Хээлер» аттыг уруглар садының эргелекчизи Оксана Калдар-ооловна Монгуш таптыг-ла 30 чылдарның дургузунда бо албан черин удуртуп ажылдап турар.

Кезээде хүлүмзүрүп чоруур, ада-иелер-биле быжыг харылзаалыг, оларның хомудалын, өөрүшкүзүн деңге үлежип, арга-сүмө берип чоруур бодунун мергежилинин тергенин, бо башкының удурткан коллективинде ажылдан үнүп-кирер чорук барык чок.

Уруглар садыңга кире бээрге,

келген ада-иелер бүрүзү уругларының кылып турары уран кылыгларын сонуггазын дээш көскү, чараш кылдыр делгей салган. Башкылар Полина Монгуш, Римма Сарыглар, Алина Чыргал-оол, Лидия Ондар олар чогаадыкчы ажылдап, кожуун чергелиг мөөрейлерге шаңналдыг черлерни ээлеп турар. Холу чөмзиг Анюта Тенек-оол, ажыл-агыйы Долаана Ондар, Лина Садының ажылы мактаканчыг.

Галина КОЙГУНМАЙ.

Шамбалыг суур.

«ОРГААДАЙГА» КИРИҢЕР ДААН

«Оргаадай» деп аптеканы Оюп эртпейн кириңер даан. Кадыкшылга дуза кадар Хамык эмнер ында болгай.

Шынап-ла, бо сестер анаа-ла хоозун черге төртүтүнүп келбзэн болгай. Кожуун төвү Суг-Аксы суурнун Чогаалчылар кудумчунун дал ортузунда «Оргаадай» деп чараштыр бижзэн оран-савада аптекадан чылдың дөрт эргилдезинде кандыг-даа кижилер үзүк-соксаал чокка үнүп-кирип-ле турар.

«Оргаадай» аптеканың эргелекчизи Айлана Семис-ооловна Ондар Томскиниң эмчи институтунун фармацевтика салбырын дооскаш, Суг-Аксы аптеказынга ажылдап эгелээш, чоннун кадыкшылынга бараан болуп, амыдырал, ажыл-херек кырынга боттандырып эгелзэн.

Чуртка болган ниити сандараашкын күрүне албан черлеринин, оон иштинде аптекаларның дүжүп каарыңга салдарлыг болган. Ай-

лана Семис-ооловна өөнүн ээзи Артаа Чаң-оолович Ондар чогаалчы Чаң-оол Дозур-ооловичинин чурттап чорааны Сүт-Хөлде Чогаалчылар кудумчунда бажыңны эде дерзээш, хуу аптеканы ажыдып, сүт-хөлчүлөргө эм-таң-биле хандырылганы боттандыра ачы-дуза чедирилгезин организастаан. Аптека амгы шагның негелделеринге дүүштүр дериттинген. Эмнеринк өртөк-үнези чонга таарымчалыг, инвалидтер болгаш өске-даа халас эм алыр ужурулуг хамаатыларга халас эмнер-биле хандыра ачы-дузаны база чедирип турар.

Чогаалчы Чаң-оол Дозур-оолович Ондарның оолдары Аким, Артур, Артаа болгаш керни Айлана Семис-ооловна ачазының адын сыкпайн, ооң чурттап чораан кудумчунун езулуг ээлери бооп чоруурлар.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуну.

ООРЛААН БЕ, ХАЖЫТКАН БЕ...

Дагыныкчы акым Шаңгыр-оол Андреевич Доржунун «Сыдымымны дергилепкеш, чылгым дозуп, сылдыстыгга дүне када халдып ор мен» деп одуруглары езулуг эрес эрниц овор-хевирин сагындыраар.

Сөөлгү үеде рэп, поп аяңнарга ырлажып турар аныктар шүлүк, ыры чогаадыры оюнчук кылдыр бодап чорууру хомуданчыг. Ылаңгыя Игорь Чактарның «Адым» деп ырызының ужуру, сөзү-даа менээ билдинмеді. Альберт, Екатерина Тановтарның «Сылдыс-Шокар» деп ырызының сөстөрүн-даа боттарыны-биле чогаадып алган дег

сагындырды. Черле ынчаш амгы шагның аныяк артистери чараш уткалыг овор-хевирлер дилевейн, утка чок, далаш кадында чогааткан шүлүктөрүн концерттерге ажылап турарлар. Эгээртинмес кызымал байлактыг, ыры-хөөмөйи-биле делегейниң чоннарын кайгаткан тыва черниң оолдар, кыстары шакла мынчаар: төрзэн дылывыска, чогаалывыска хамаарылгалыг болур болзувусса, культура уран чүүлү каш чылдар эртерге, кандыг байдалга келир ирги?

Вячеслав МОНГУШ.

Чадаана хоорай.

ХООЧУННАР УЖУРАШКАН

Кызылдың хоочуннар бажыңының чурттакчылары ТР-ниң Хоочуннар эвилелиниң даргазы К.А.Маспык-оол болгаш Ш.Б.Куулар-биле ужуражып, амыдыралының янзы-бүрү айтырыгларын чугаалашкан. Мындыг хевирлиг ужура-

жылгаларны бистиң үе-чергелеривис Т.Ч.Норбу, К.С.Шойгу, Г.Ч.Ширшин, Ш.Д.Ооржак дээш, оон-даа өскелер-биле удаа-дараа чорудуп турары дээрге биске улуг өөрүшкү.

Багыт-оол БАЙКАРА.

• Хөөмейжи дугайында чылыг сактыышкын

«КИШТЕДИР»
СЫГЫТЧЫ

Тываның Улустун хөөмейжи Геннадий Хайдыпович Тумат чүгө өскөн-төрзөн Өвүр черинин эвес, а бүдүн Алтай, Саян, Таңды Тывазының чоргааралы, чок дээн оглу чораан. Ооң дугайында чоок билип алыксаар болза, Хандагайты суурга чеде бээр-ле магалыг: мандып үнгөн уязы боор ада-иезинин чурттап орган бажыңында мемориалдыг самбыраны азып каан, кожуунуң Геннадий Тумат аттыг Культура бажыңында ооң музей-өрээли бар.

Г.Х.Тумат 1964 чылдың февраль 23-те төрүттүнгөн. Улу чылдыг, тос кызыл меңгилиг хөөмейжи чер кырынга эвээш хуусаада (үжөн үш чыл) бодунун чырык омур-хевири-ниң чүгө эң-не арыын, сеткилин чараш-каазын чонунга сөңнеп четтикен. Ооң изин истээн ийи хайыралыг чалгыш бооп чораан чаш оолдарының эрин салдары сарбайып, эткир үннеринин «эпчок кылдыр эде бээр» үелерин-даа чаптап, мага хандыр чассыдып аар чай алынмаан...

Аныак хөөмейжинин дошпулуурга виртуоз техниказы, сыгыт борбанының бир хевири — «киштедир» аргазы тываларның ийи үнге чангыс кижинин күүседир хөөмей ырызының база бир тускай адыры апарган. Тываның хөгжүмнүг фольклор культуразының эдлекчизи, сайзырадыкчызы туураан Туматты (Гений хөөмейжилер аразында ат-шолазы) өргүн чону өвүржүлөрдөн өске, бо хүннерде чоктап, халактап чоруур артист эштеринин сактыышкыннын бо чүүлде киридивис.

Ленинчи комсомолдун лауреады, РФ-тиң алдарлыг артизи, Тываның Улустун хөөмейжи, делегейде ат-сураглыг «Хүн-Хүртү» бөлүүнүн удуртукчузу, ыраажы, игилчи Кайгал-оол Ховалыг:

— Бисти чүгө хөгжүм, хөөмей эвес, а төрөл-дөргүл харылзаа база чоокшулаштырып чораан. Мээң угумдан дөзөп салгаан өгбөм болур Хөөмейлээр Комбу деп кижинин улуг оглунун хеймер уруу-биле өг-бүлө туткаш, Геннадий күдээ-хүрегеним апарган. Ол орта дыка чоргаарланыр кижини, катының чүс чыл оюнга айт шаңналынга төлөптүг болганы-даа чөл. Тумат менден дөрт хар бичии кижини. Кажан ол школа доозупкаш, «Саян» ансамблинге ажилдай бээрде, мен «Аян» бөлүүнге элзэн хөй чыл

дургузунда турумчуй берген, аян-шинчим аңгы кылдыр тускай хевирлеттине берген турган. Дыка хөй кижилерден дыңнап чоруурум: «Кайгал-оолду өөредип каан» дээн чижектиг чугаалар маңаа окта таарышпас боор...

Туматтың дошпулуурга дүрген темп-биле (чангыс айтыр салаа-зының техниказы) айт халып оорар ышкыш ойнаары онзагай. Сыгыды база ыңдыг, тыныш алыр арга-дуржулгазы бедик. Ону өттүр дээн оолдарның шыңганның быжыкпаанындан тыныжы эрте-ле үстүп чыдып каар чылдагааны ол. Калган оолдун база бир арттырып каан изи — тыва культураның төөгүзүндө ат-сураглыг «Тыва» бөлүүн, эртеден З.К.Кыргыстың хөңнүндө үнгөн бодалды деткип, ол үеңиз шыырак, көскү дээн хөөмейжилерин чангыс черге бөлүп, чыпкан кижини ол бооп турар. Сөөлүндө даштыкыже «орук ажыдарда», шилиттинген шыырак хөөмейжилер үштөп үнүп эгелзэн бис. Баштай Тумат, Конгар-оол Ондар, мен. Ийи дугаарында Тумат, Анатолий Куулар, мен. Оон көдээден чыылган оолдар артыкташып, адааргал үнүп эгелзэни чажыт эвес. Шугумну ажыдып алган партнер шугулдап эгелзэн: кээрде-ле өске кижилер солчуп турар апаарга, документилер, саазын-бижик долдурары шүүттүг болур болгай. А хөлүн эрттир чымчак сеткилдиг, уян хөөнүг, кижизиг, эш-өөрзүрөк чангы-биле Тумат хөй-ле улусту даштыкыже үндүрерин кызыдып турганы бодунга шаптык болган.

Эң-не хомуданчыг чүве — хөй санныг эш-өөрү дээр улус эмин эрттир хөй болганындан, оларга өргүпкен сагыш-сеткили-даа, үези-даа арай эрте, дыка эрте үстүп калганынга хараадаар мен. Кажан 1997 чылдың январь айда гастрольдап чоруур деп турувуста, Тумат бодунун партнерунче чагаа чорудуптарын дилзэн. Ынчан «Ам-на турум, өскерилбес составтыг дөрт хире оол чып алдым» деп тургаш, декабрь айда чырык делегейден чарлып чоруй барды. Тывага база бир шыырак дээн бөлүк ынчан-на турар ужурулуг турган...

Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Күрүнениң «Саян» ансамблиниң солизи, хөөмейжилерин-даа, ыраажыларның-даа хүндүлүг башкызы Дамба-Доржу Сат:

— Туматтың «Саянга» ажилдап эгелзэн баштайгы базымнарындан-на билир мен. Ленинградка бир чыл дургузунда чаа программа белеткеп турувуста, З.К.Кыргыс сыгыт-хөөмей ансамбли тургузар деп идиг берип, изиг күзелди оттурган. Эгезинден тура «Тыва» бөлүүн тургузарынга кириштивис. Билдингир оолдар чыылган. Кижини бүрүзүнүң идепкейи-биле улустун ховар ырларын, хөөмейин дилеп, тып турган бис. Дуңмам Туматтың киржилгези база улуг. Чаа чүүл тып алгаш, бир-ле дугаарында, улуг кижини боорумга ийикпе, меңээ көргүзөр кижини. «Херээженге йөрээл» деп концерттин программасын база иелзэн сүмеллежип кылдывыс. «Тыва» бөлүүнүн төөгүзүндө кончуг солун, чараш концерттин үндезинин Тумат хөөкүй салган. Театрга ийи-даа катап үнгөн шак ол концерттин биждилгезин сураглаан улус тыппас боор чорду.

Туматтың кижизиг мөзү-шынарынга, кайы хамаанчок, үен-даян сөс этпес, езу-чурум сагып билиринге, чон-биле эптинге, хүндүткел-сүзүктүүнге чоргаарламас аргам чок. Ындыг кижинин ажылы-даа бүдүнгүр, чону-даа ээлгир боор чорду. Ам бодап кээримге, сагыш-сеткилин меңээ ажыдып чорааны черле бар хире ийин. Иштинде карартыр шыгжаттынып чыдып калган «аар балыын» олчаан алгаш барды. Ооң сеткили хөлүн эрттир чымчак, ажыш дээн хөңнүн үндүр чугаалавас чангыс кижини.

Сөөлүгү катап: «Кижинин чугааланып турары ышкыш, айтка сөстен тып берем, акый» дээрде, бир куллет мындыг хевирлиг бүткен:

«Баалыкта бараан хараан
аваң чор» — деп,
Базар-оом бажын савааш,
кишти бээрде,
Хөөмей, сыгыт, каргыраамны
салыптар мен,
Чүгөн, суглук, эзеңгилер
демнежи бээр».

Улаштыр ийи дугаарын чыып, боданып чорумда, четтикпейн барды. Чогум дириг чорааш, үстүндө сөстөргө хөөмейин салып чораан, бо хүннерде ол-ла сөстөрнү Конгар-оол Ондарның сыгыт-хөөмейинден дыңнап боор.

Туматтың хөөмейинин сөстүг кезээ он ийи ажык үнүг, узун боор кижини. Композициязын, хөөмейинин сөстөрнү боду таарыштырып алыр, композитор-даа, чогаалчы-даа шынар ында бар. Өске сыгытчы оолдардан чогаалчы салым-чаяаны-биле, дошпулуурга сеткил-хөңнүнүн ханызындан ойнаары-биле, кижилерни бодунче хаара тудуптар күжү-биле ылгалып чораан.

Эң-не чаптанчыг чангы — кончуг баштак кижини. Бир катап оон черчуртунга шайлашкын-дойга кады барган бис. Чону Туматтан сыгытып бээрин диледи. Ол: «Ийе, баштай бо күдээмни дилеп алылыңар, мээң сыгыттырым кай баар ийик» — деп бо. Хамак улус чир-шоң дүшкен. Ийи дугаар өөм ишти Өвүр чурттуг боорга ынчаары ол ийикпе...

Бистиң аравыска Тумат күжүр дириг чораан болза, бүзүрелдиг, та чеже хире солун программалыг концерттер, та кандыг чартылгалар кылып каапкан, та чеже кижини

сургал-өөредип каапкан ыйнаан. Ынчан безин элзэн чаа чүүлдер тып алдым деп турган кижини. Аныак салым-чаяанныг дуңмам оолду чым-сырт кынып, үргүлчү хомудал-биле сактып чоруур мен.

Мөңгүн-Тайга кожуун чурттуг Каргырааның хааны шолалыг, Тываның сураглыг хөөмейжизи Алдын-оол Севек:

— 1981 чылда Тумат-биле «Хөөмей» фестивалынга таныжып алган бис. Ол ынчан тос класс кижини лауреат болган, а мен онгу класстың өөреникчизи дипломант болган, мындыг бис. Школа соонда бир чыл хире күрүнениң «Саян» ансамблинге сыгыт-хөөмейин сыптап чоруур шаамда, соомдан дарый ол база школа соонда келди. Оон бээр он бир чыл дургузунда кады ажылдап чордувус. Мени удатпаанда шериг келдирти берген (ол кадының байдалы-биле шериг барбаан), үргүлчү чагаалажып чораан бис.

1987-88 чылдарда Ленинград хоорайга «Саянның» программасын чарттыры-биле өөренип турган бис. Ынчан эмеллежип, «Тыва» бөлүүнүн сценарийин бижиштим. Ыраажы Дамба-Доржу Сат немей тургусчуп, артист Александр Салчак дузалажып турдулар. Геннадийниң езулуг чогаалдыкчы, тывыгырын кижини эскербейн баар аргажок.

Бир катап Сахалин ортулуктары, Ыраккы Чөөн чүк ынаар ийи ай хире гастрольдап чораан бис. Туматтың улуг оглу Меңги чаа төрүттүнгөн чаш чүве. Оон чанып чоруур деп турган үевисте, Гена, өл-шөк черге соокка алыскан турган боор, чөдүрүп, эди изип аарый берген. Мырыңай аэропортка ужуп чоруур деп турувуста кижини кузуп, девидеп үнгөн. Сөөлүндө орталанып келгеш: «Дүргөн сегиир дээш, «от кашля» деп бир көпеектин эмин эндерени, он ажыгың үңгүптүм» деп бо ийин! Аарыг кижини аалчылар бажыңыга арттырып кааптар дээрде, аалынче далашкан аныак ада ал-соора эмненипкен чүве-дир.

Геннадий Тумат ышкыш интонациялыг, шак ыңдыг тембрге өттүнүп сыгытыптар кижини мынчага чедир черле дыңнап чадап каан кижини-дир мен. Чангыс-ла Мөңгүн-Тайгада Молдурга деп шолалыг, шын адын Оскал-оол Саая дээр кадарчы харын чоокшуладыр өттүнүптер болду-ла бе. Эң-не сагыжымны саргыдып кээр чүве — дириг чорда ону үнелеп, ат-сып бербээниге хомудаар мен. Чүгө өвүржүлөрдүн оон тонунун херээнге боттарының «Хөөмейниң начыны» деп бижики кедирип бергени чоргааранчыг, ол тонну ам дыка-ла көрүксээр-дир мен...

Тываның Улустун хөөмейжизи Мөңгүн-оол Ондар:

— Тозан чылдарның орта үезинде Тумат акымга кудумчуга ужурашканым уттундурбас кылдыр артып калган. Чүгө дээрде хөңнүвүстен хөөрөшкен чугаавыс сөөлүгү болганын ынчан кым-даа билбээн. Ооң хөөмей-сыгытты тайылбырлап бергени, чедер-четпес чүүлдеримни эдип берген чагыс-сүмези ам-даа сагышта артып калган. «Чавыс хөөмейге дамырак борбаны» деп чүвени ынчан угап билген мен. Хөөмейниң «Борбанадыр» хевирин бөгүн сайзырадып чоруурум Тумат акымның ачызы-даа чадавас, ооң «киштедир» сыгытты сенден өске кым-даа шыдавас» деп сөөлүгү берген идегели имистелип өже бербээн, тыва чонувустун хөөмейи уран чүүлү улам өөскүп өрүлээринге ам-даа идиг бооп чоруур...

Ульяна МОНГУШ,
Кызылдың уран чүүл училищезинин башкызы чугаалашкан.

БАЙ-ТАЙГАДА
байырлалдар

Бай-Тайга кожуунга Ада-чурт камгалакчызының хүнүн база Шагаа байырлалын уткуштур культура-массалыг хемчеглер хөйү-биле эрткен. Февраль 18-те Кызыл-Даг сумузунун А.Салчак аттыг Культура бажыңыга одакчылар аразында «Ажыл-чынның күштүг холу» деп суму мөөрейи эрткен. Аңаа 12 одакчы киришкен. Түңнелинде Артем Чымба тиилээш, дээди шаңналга төлөптүг болган.

Февраль 19-та кожуун чагыргазының хуралдаар залында ээлчеглиг коллегияны кожуунуң активи тыва чанчылды сагып, национал хевин кедип алгаш эрттиргени онзагай чараш болган.

Февраль 20-де аныак адаалар аразында кожуун чергелиг «Супер-смак-2009» мөөрейин улусчу театр-биле методтоп кады демнежи эрттирген. Сумулардан, организациялардан аныак адаалар идепкейлиг киришкен. Дээди шаңналды Кызыл-Даг сумузундан аныак ада Артыш Салчак чаалап алган.

Шагаа байырлалын уткуштур Бай-Тайга кожуун чагыргазы февраль 20-21 хүннеринде Тээли суурунун Х.Тойбухаа аттыг уругларның уран чурулга школазынга кожуун чергелиг улусчу уран чүүлүн үс-шеверлеринин, чурукчуларының, ус-дарганнарының аразында делгелге-мөөрейни организастан эрттирген. Аңаа 42 үс-шеверлеринин 300 ажыг катаптанымас, кайгамчык ажылдары делгеттинген. Уран чурулгага 1 дугаар черни Кызылдың уран чүүл училищезинин студентизи Ай-Хаан Адыг-оол, графикага 1 дугаар черни Владимир Ендан, даш чонарынга 1 дугаар черни Айлаана Севзэн (ПУ-13), ыяштан кылган ажылдарга 1 дугаар черни Шораан Чымба (ПУ-13), олар алган. Угул-залап, хээлеп даараарында Раиса Копеековна Тас-оол, Саида Иван-овна Хертек шаңнаткан. Бо делгелге-мөөрей Бай-Тайга кожууну Тываның бир онзагай, чараш, өске черлерден тускай ылгалдыг, кайгамчык үс-шевер дарганнарың чурту дээрзин база катап бадыткаан.

Февраль 21-де кожуунуң культура ажылдакчылары «Ашак хыры тодугда — ала-чайгаар ынакшыл» деп солун-баштак концертин чонга бараалгаткан. Дараазында февраль 22-де ол-ла концерт-биле Ээр-Хавак сүт-бараан фермазынга аалдап четкеш, Шагаа байырлалын эрттирген. Февраль 23-те кожуунуң Культура бажыны 25 хардан өрү назылыларга солун утка-шынарлыг дыштанылга кезээзин организастан эрттирген.

Февраль 24-те Н.Өлзей-оол аттыг Культура бажыңыга Шагаа байырлалы эртегинин 10 шакта эгелзэн. Аңаа тыва чөмөрнүн делгелге-садыы, тыва оюннар (кажык, узун-тыныш, тывызык, дүргөн чугаа, буга-шыдыраа, тыва кожанарга) мөөрейлерин культура ажылдакчылары, тыва национал хеп мөөрейин кожуунуң херээженнер чөвүлели эрттирген.

Февраль 25-те даг баарында дошка кожуунуң бүгү чону чыгылып, язы-бүрү мөөрейлерге киришкен. Даг үнер чарыш, даш көдүреринге, 50 хардан өрү назылыг херээжен спортчуларга чарыш, хендирбе сый кагарында, чагы бажыңче үнеринге, конькиге, те-вектээринге (улуг, бичии улус аразында) мергелээринге, канат тыртар маргылдааларга чон идепкейлиг киришкен. Байырлал театр-житкан концерт-биле доозулган.

Лариса ХУНАН.

Хөй-ниити
дыңнаашкыннарын
түннелдери-биле чер
участоктарын ажыглаар
чөпшээрелди өскерттириниң
дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КАА-ХЕМ КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2009 чылдың февраль 12
№37

2003 чылдың октябрь 6-да «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганы организастаар ниити принциптериниң дугайында» №131-ФЗ Федералдыг хоойлуну, 2001 чылдың октябрь 25-те «Россия Федерациязының Чер кодекизин күштүг болуп кириериниң дугайында» №137-ФЗ Федералдыг хоойлуну, Россия Федерациязының 2001 чылдың октябрь 25-те №136-ФЗ Чер кодекизин, Россия Федерациязының 2004 чылдың декабрь 29-та №190-ФЗ Хоорай тургузуунуң кодекизин база 2006 чылдың декабрь 18-те «Россия Федерациязының Хоорай тургузуунуң кодекизинге база Россия Федерациязының чамдык хоойлужулга актыларына өскерилгелерни кириериниң дугайында» №232-ФЗ Федералдыг хоойлуну, Бүрөн-Бай-Хаак суурнуң Төлээлекчилер хуралының 2008 чылдың декабрь 26-да «Уставты хүлээп алырының дугайында» №12 шийтирин, 2005 чылдың декабрь 28-те «Хөй-ниити дыңнаашкыннарын дугайында» №17 шийтирин база 2009 чылдың февраль 11-де хөй-ниитиниң дыңнаашкыннарын дугайында шийтирин удуртулга болдурга, Каа-Хем кожуунуң чагыргазының доктаадыры болза:

1. Чурттакчылыг черлер катэгориязындан дараазында адресте турар: Каа-Хем кожуун, Бүрөн-Бай-Хаак суур, б.16а, садыг тудуун чорудар кылдыр ажыглаарын чөпшээрээн ниити шөлү 30 дөрбелчин метр чер участкаларын ажыглап болур чөпшээрелди өскерттир.

Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы А.В.ШЕЛЕХОВ.

Шүүштүрүлгени чорудар

Тыва Республиканың Эп-тештирилге судьяларының болгаш күрүнениң нотариат контораларының ажыл-чорудулгазын хандылар талазы-биле агентилелин Тыва Республиканың Юстиция талазы-биле яамызынга кадар арга-биле эде тургусканы-биле холбаштыр сонургалдыг организацияларга бо дыңнадыгны парлаан хүнүнден эгелеп 30 хонук дургузунда саналгаларның шүүштүрүлгезин дараазында адреске кээп чорударын дыңнадып тур бис: 667000, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, каб. 421, тел.: 2-13-21.

Тыва Республикада орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруунуң кол күрүнө инспектору Владимир Доокович САТТЫҢ орук шимчээшкениниң киржикчилеринге КЫЙГЫРЫ

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!
Республиканың база оң чурт-такчы чонунуң хүн бүрү амыдыралы-биле сырый холбаалыг кончуг чугула айтырыгга хамаарыштыр Силерге кыйгырыг кылыксап турар кижидир мен.

Бистиң республикавыста чүк база пассажирлер сөөртүлгезин колдуунда автотранспорт дузазы-биле боттандырып турар. Ол республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг дээрзин кижиди бүрүзү эки билдир.

Бо хүн республикада машина-балгаттын саны 48 муң четкен (тодаргайлаарга, 48 муң 184).

Автотранспорттун көвүдээни республиканың бурунгаар хөгжүрүңгө деткимче-дузалыг үнелээр апаар, ынчалза-даа оң багай уржуктары база барын чугаалавас аргажок. Чүл дээрге орук дүрүмүн хажыдарының таварылгалары база орук-транспорт болушкуннарының саны көвүдөп, кижилериниң чок болуп, бертик-межел артып, чаш ажы-төл өскүс артып, ада-иелер уругларын чидирип турары коргунчуг. Бо бистиң шуптувуска кончуг улуг хай-халап-тыр. Чүгүлэ эрткен чылын республиканың оруктарына 121 кижиди амы-тынындан чарылган, 571 кижиди кемдээн, оларның аразындан 67-зи — назы четпээн уруглар.

Орук озал-ондактарының болуп турар кол чылдагааннарының хөй кезин — чолаачыларның база чадаг кижилериниң орук дүрүмнени билип тура-ла, кара туразы-биле хажыдып турарында. Ылаңгыя когарааннарның хөй кезин 35-40 хар иштинде аныяк кижилер бооп турары дүвүрүңгич. Ынчангаш аныяктарга чугаалаксаарым, силерниң аас-кежиктиг, кадык-чагай

чурттаарыңар — силерниң холуңарда. Силер ада-иелеринерге, ажы-төлүңерге херек дээрзинерни утпайн көрүңер.

База чолаачылардан аңгы дилегни кылыксаар-дыр мен.

Чолаачы кижиди орук озал-ондаанга буруулуг таварылгалар кайы көвей. Чолаачы кижиди мерген угаанныг, харыысалгалыг болур ужурулуг.

Сөөлгү үеде чоннун куда-дой, төрүттүңгөн хүн дээш, оон-даа өске байырлалдар эрттирери көвүдээн. Аңаа барган чолаачы кижиди өскелерниң көгүлдизинге болгаш салдарына алыспайн, арага-дары шуут ишпес, руль артынга чүгүлэ элээр олурар ужурулуг.

Харыысалга, бодал чок чолаачы чүгүлэ бодунуң эвес, орук шимчээшкенинде киржип турар өскелерниң амы-тынынга база дыка улуг айыылды тургузуп турар. Ынчангаш орукка силерниң корум-чурумуңар — чүгүлэ силерниң амы-хууда херээңер эвес-тир.

Хоойлуну торгаалга таваржы бээринден коркташ сагырында эвес, а иштики үзел-бодалыңарның ханызындан, силерниң бодуңарыңарна айыыл чок чорууңарга эки дээрзин билип, сагыр болза, ынчан оруктарга корум-чурум идегелдиг болгаш доктаамал болур.

Бо кыйгырыг-биле кичээңгейлиг танышкаш, түннелдерни үндүрер боор силер деп бузуреп тур мен. Оон-биле кады буддист философия езугаар чогуңа чок чүүлдерниң чылдагааннарын чүңүң-даа мурнунда бодунуң иштинден — хөдөлүшкүннениңден, чурумундан, угаан-бодалыңдан дилээри чугула деп чүүлдү сагындырар бодадым. Чүгүлэ чүткүлдүг, эки сеткилдиг база харыысалгалыг кижини аас-кежик, амыр-тайбың манап турар.

ХУУСААЗЫНГА ЧЕДИР ДОЛДУРАРЫ БОЛГАШ БҮРҮТКЕДИРИ ЧУГУЛА

Федералдыг Бүрүткел албанының (моон ынай — ФБА дээн) Тыва Республика талазы-биле Эргелели 2004 чылдың декабрь 29-та «Россия Федерациязының Чуртталга кодекизин күштүг болуп кириериниң дугайында» №189-ФЗ Федералдыг хоойлуга дүүштүр Россия Федерациязының 1991 чылдың июль 4-те «Россия Федерациязынга чуртталга фондузун хуужударының дугайында» Хоойлузунуң 1, 2, 4, 6-8, 9.1 чүүлдери болгаш II эгези **2010 чылдың март 1-ден** эгелеп күш чок болурун дыңнадып тур.

«Россия Федерациязынга чуртталга фондузун хуужударының дугайында» Хоойлунуң күш чок апаар нормалары, Россия Федерациязының хамаатыларына хуу өңчү кылдыр оларның ээлеп турары күрүнениң болгаш муниципалитеттиң чуртталга фондузунуң оран-саваларын, а чуртталга оран-саваларын бронялап турар Россия Федерациязының хамаатыларына бронялаан черлеринден оран-саваны эки тура үндезини-биле халаска дамчыдар аргазын болгаш чурумун көрүп турар.

Үстүнде айтыпкан чүүлдер-биле холбаштыр ФБА-ның ТР талазы-биле эргелели хамаатыларга оларның чурттап олурар оран-саваларын хуужудуп алырынга документилерни долдуруп база чуртталга оран-саваларына эргелерин ФБА-ның ТР талазы-биле эргелелинге бүрүткөдиг, **2010 чылдың февраль 28-ке чедир** хуусаада кээри чугула дээрзин сагындырып тур.

Күш чок деп санаар

Чөөн-Хемчик кожуунуң Хөндөргей ортумак школазының **Венера Васильевна АРТСЕДИНИ** адынга 1994 чылда тывыскан аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИДИСТЕР: нийтиел-политиктиг кылдис — 2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, окулга — 2-17-09, улуттур — 2-40-77. e-mail: shyn@tuv.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9320. Чагыг 22. Номери парлаггаже дужаганы:

график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң эргим, ынак ававыс **Светлана Ходун-ооловна АДЫГЖЫ** юбилейин демдегеп эрттирип турар. Авам культурага 17 чыл, кожуун чагыргазында 9 чыл дургузунда бо хүннерге чедир ажылдап чоруур. Эш-өөрүңге, төрелдеринге хүндүткелдиг. Ынчангаш дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Чылдар шуужуп улашса-даа,
Чүң-даа чүвээ торулбадың.
Ажыл-ижиң чогуп бѳтсѳн
Аныяксың хевээр артсын!
Амыдырал-чуртталгаңар
Аржаан суг дег арыг болзун.
Черге чедир мөгѳѳишаан,
Чедишкѳнни кѳзѳп тур бис.
Кадыкшылды, аас-кежикти
Катап-катап кѳзѳдѳвис.

Өөнүң ээзи, уруглары, уйнуктары.

КААЙЛЫ ЧЕРИНДЕН БИЛИП АЛЫР СИЛЕР

Бистиң республиканың чурттакчыларының аразында даштыкы чурттардан автомобильдерни садып ап турарларның саны чылдан чылче көвүдөп турар.

Олар боттары ол чурттарже кирип барып машиналарны садып алып, чок болза сонургаан машиназын чагыдып ап турар. Эрткен 2008 чылдың дургузунда даштыкы 19 машиналарны каайлыга долдурган. Республиканың чурттакчылары, колдуунда, LEXUS, INFINITI, BMW марканың машиналарын болгаш өске-даа автомобильдерни кириген. Кызылдың чурттакчылары автомобильдерни АКШ-тан, Германиядан база Моолдан эккеп турар.

Бир эвес оң мурнундагы чылдарда чүгүлэ чиик машиналарны хууда ажылгалга эккеп турган болза, бо чылын республиканың сайгарлыкчылары даштыкы чүк машиналарынга сонургалын илередип эгелээн. Март айда АКШ-тан ийи чүк машиназын эккээринге каайлыда документилерни долдуруп турар. Маңаа хамаарыштыр кижиди кайгаар чүве чок, амдыызында демир-орук тудуун эгеле-

вээнде база оң тудуун дооскужеге чедир республикаже эргежок чугула барааннарны сөөртүп кириер чаңгыс аргазы — чүк транспорту хевээр бооп артар.

Тываның Каайлы чериниң ажылынга, каян хамаатылар каайлы долдурулганын дүрүмнени билбейн, даштыкыга барып автомобильдерни садып алгаш, Россия Федерациязының кызыгаарын эртеринге, каайлы органнарынга бергелерге таваржы бээр таварылгалар эвээш эвес болган. Ынчангаш мындыг таварылгалар болбазын дээш даштыкы чуртче кирериниң бетинде Тываның каайлы черинге кээп сонургаан айтырыгларыңарны салып, консультацияларны ап алырыңарны сагындырып тур бис. Маңаа силерге чогуур информацияны долузу-биле бээр.

Наталья МОНГУШ,

Тываның каайлы чериниң хөй-ниитилел харылзаазының талазы-биле специализи.

«ИЗИГ ШУГУМ» ажылдаар

Делегейниң Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар хүнү-биле холбаштыр Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң менди-чагай чоруун камгалаар адырда хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикада эргелели **2009 чылдың март айның дургузунда хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының дугайында хоойлужулга айтырыгларының талазы-биле Кызыл хоорайда 5-16-58 «ИЗИГ ШУГУМ» телефону-биле 8.00 ШАКТАН 17.00 ШАККА ЧЕДИР** (12.00-дан 13.00 шакка чедир — дыштаныр үе) консультацияларны бээр.

РОССИЯДА ЭҢ УЛУГ ШКОЛА

Россияда эң улуг школа кайда деп бодаар силер — Кызыл хоорайда. Ол дээрге Кызыл хоорайның 5 дугаар школа-гимназиясы-дыр. Ында 99 класстарда 2635 өөреникчилер өөренип турар. Оларның-биле кады эртенниң-не школаже 156 башкылар далажып кээп, эртем-билигн берип турар. Эрткен субботада школа боду-

нун 20 чыл болган оюн демдегеп эрттирген. Бо үениң дургузунда школа 1598 өөреникчини доостурган, оларның 95-и школаны алдын болгаш мөңгүн медальдар-биле дооскан. Бо чылын 5 дугаар школаның өөреникчилери республика чергелиг олимпиадаларга киришкеш, эң хөй тиилелгелерни чедип алган.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыганы материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.